

Grönsöö park och trädgård 1820-1925

Tre familjemedlemmars odling, upplevelser
och dokumentation i förhållande till dagens
anläggning

Del I

Anna Tandré

*Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap
Institutionen för stad och land
Uppsala*

Doktorsavhandling
Sveriges lantbruksuniversitet
Uppsala 2008

Acta Universitatis agriculturae Sueciae

2008: 62

Skyddsomslag: Grönsöös terrasser sedda från huvudbyggnadens andra våning.

Foto: Anna Tandre maj 2008.

Omslag: Grönsöö herrgård. Foto: Anna Tandre. Bearbetat av Agneta Ekholm.

ISSN 1652-6880

ISBN 978-91-85913-95-4

© 2008 Anna Tandre, Uppsala

Tryck: SLU Service/Repro, Uppsala 2008

Grönsöö Park and Gardens 1820-1925. The cultivation, experiences and documentation of three family members in relation to contemporary cultural heritage values

Abstract

Grönsöö Manor on the island of Grönsö south-east of Enköping was built in the 1610s. The first garden was probably laid-out in 1622 as an orchard. The Manor is a notable cultural heritage due to its well-preserved corps-de-logi, rich interior collections and grand surroundings. Besides being a representative for aristocratic estates still existing today, Grönsöö is used as a private home, run by the Ehrenheim family since 1820. The park is renowned for its unbroken continuity, but has nonetheless undergone major changes. The structures from the 17th and 18th centuries are mainly well preserved whilst many buildings and structures from the 19th century and early 20th century have disappeared. This thesis aims to explore the characteristics of the park during the little known period of 1820-1925.

The Grönsöö archives offer plant lists from 1840-1842 written by Reinhold Fredrik von Ehrenheim, as well as a rich autobiographical material written by his grandson Erik von Ehrenheim. These sources were analysed to shed light on structures and plants now gone, but also on the personal use of the garden and park, as well as private motives for preserving Grönsöö for future generations. Drawings and literature have also been analysed so as to understand the progress of the fruit orchards run by Erik's wife Alice von Ehrenheim in the early 1900s.

The study emphasizes that the former family members did not only focus on the imposing structures of the park. Instead, the park was used as an arena where buildings, animals, fences, fruits, flowers, fantasies as well as seasonal changes were important parts. The water, the shore and the islands and islets were all parts of a rich entity for both private use and social events. In comparison with today's park, the memoranda tell a different, intimate and complex story which mirrors the former owners' strong attachments to Grönsöö. The plant lists exhibit hundreds of curious species, many of them imported from Hamburg as brand new ornamental plants at that time. They were the apple of the owner's eyes as well as a significant part of a short-lived garden fashion in the mid nineteenth century. A remarkable garden heritage is the today still ongoing fruit growing, orchards generally being a fading tradition as a commercial crop in this region. Alice von Ehrenheim's modern growing methods and experiences contributed not only to Grönsöö's fruit harvest but to national pomological knowledge.

Keywords: Grönsöö, garden history 19th century, ornamental plants, plant import, cultural heritage, plants lists, autobiographical memoranda, von Ehrenheim, fruit growing

Author's address: Anna Tandré, Department of Urban and Rural Development, SLU, Box 7012, SE-750 07 Uppsala, Sweden

E-mail: Anna.Tandre@sol.slu.se

INFOGAD TOMSIDA

Förord

Detta är en avhandling inom ämnet landskapsarkitektur med fokus på områden som kulturmiljövård, trädgårds- och parkhistoria och hortikultur.

Som landskapsarkitekt med särskilt intresse för historiska parker och trädgårdar har jag valt att studera det uppländska godset Grönsöös park och trädgård under perioden 1820–1925. Studien belyser odlingar, parkanläggningens uttryck och innehåll och människors användning av parken. Gårdsarkivets källmaterial möjliggör inblickar i nyttoodlingar, påkostade prydnadsväxter, nöjesupplevelser, lek och familjemedlemmars strävanden, värderingar och förändringar av parken. Ibland var parkanläggningen i särskilt fokus men ofta var den bara en självklar ram för annat. Allt detta har betydelse för vår uppfattning om Grönsöö som kulturhistorisk miljö.

Avhandlingsarbetet har bedrivits vid institutionen för stad och land, Ultuna. Under de sista och mest intensiva åren har Susan Paget, Oskar Forsberg, Hanna Bergeå, Antoinette Wärnbäck, Ulla Myhr, Ann Åkerskog och Helena Källström-Nordström tillhört dem som oftast korsat mina vägar. Flera av er har hjälpt mig genom att läsa utdrag ur manus, ge ros, lite ris och korrekturläsa texter. Tack! Alla har ni varit goda kollegor, tillsammans med våra doktorandkollegor som låg före oss i tid – Madeleine Granvik, Nils Ahlberg och ännu längre tillbaka våra kollegor agrarhistorikerna. Ni har utgjort gott kollegieskap. Ann och Ulla – ni har dessutom brukat plocka fram goda små chokladbitar i precis rätt tid!

Under de första forskningsåren kom erfarenhet och kunskap till oss i Grönsöö-projektet genom Peter Goodchild, Erika Schmidt, Jan Woudstra och Erik de Jong, samtliga verksamma som experter inom trädgårds- och parkhistoria. Detta var en inspirerande introduktion till min forskning.

Här hemma i Sverige har flera personer under hand kommenterat och uppmuntrat mitt arbete om Grönsöö. Jag vill särskilt nämna Karl Johan Eklund, Åke Nisbeth och Eva Stade. Tack också till alla kollegor inom

ämnet trädgårdshistoria: Kjell Lundquist, Sophia Norrman och Viveka Hoff, och många andra som jag träffat i arbetet eller mött i trädgårdshistoriska sammanhang. Vid institutionen har främst Tomas Lagerström varit behjälplig utanför handledargruppen. Nyttiga synpunkter på mina texter kom under det sista året dels från Victor Edman som var opponenter vid slutseminariet 2007, dels Britt Liljewall som deltog i granskningen av slutmanus 2008.

Ett särskilt tack går till Agneta Ekholm som lotsat mig, mina bilder och texter genom mall och tryckeri de senaste veckorna. Tusen tack, Agneta!

Mina handledare har kompletterat varandra och utgjort en utmärkt handledargrupp. Clas Florgård har strävat efter att bilda och hålla ihop en doktorandgrupp på institutionen och har bidragit med många nyttiga kommentarer. Iréne Flygare har bidragit med välbehövliga perspektiv på ämnet, många bra handledartillfällen och påminnelser om att forskning och skrivprocessen tar tid. Torbjörn Suneson var den som i 2000-talets början satte mig på spåret att forska om trädgårdar och parker. En riktigt god handledaregenskap som Torbjörn förmedlat under det sista forskningsåret är idén att doktorandens avhandlingstexter är viktiga och intressanta att läsa. Ett outtröttligt läsande och en tro på slutresultatet har burit framåt och jag vill särskilt tacka för det, Torbjörn!

Gång på gång har jag besökt Grönsöö för att vandra i parken, gå igenom arkivmaterial och sitta i flygelbyggnaden med datorn. Medan arbetet långsamt skridit framåt har familjen von Ehrenheim tålmodigt svarat på mina frågor. Vi har suttit i varsitt rum och arbetat. Med öppet fönster har jag haft Mälarens kluckande strax utanför. Till hela familjen von Ehrenheim ute på Grönsöö vill jag rikta ett stort tack! Ni har öppnat arkiv och hus för mig under åren. Grönsöö park har varit en utmärkt forskningsarena och därtill en av de vackraste tänkbara.

Förutom dem som genom olika insatser omnämns i mitt arbete är jag också stort tack skyldig de många personer som underlättat arbetet under vägen. På bibliotek, arkiv, institutioner och på många andra håll har hjälpsamma människor slussat mig framåt, svarat på mina frågor eller vidarebefordrat och underlättat andras svar. Tack till er alla!

Ett speciellt tack går till de personer som helt utanför det egna arbetets ramar hjälpt mig. Entusiasm inför det gemensamma växtintresset har fått dem att på sin fritid, ur egna samlingar och utan ersättning skicka fotografier, frön och lökar. Deras namn står i många fall i avhandlingstexten på den plats där hjälpen behövdes.

Nu när forskningsarbetet avslutas kommer möjligheten att få vara mera tillsammans med familjen igen. Mamma, Pappa, Lina och Cornelia har jag träffat alltför sällan på sista tiden. Min kära man Pär har utan knot fixat

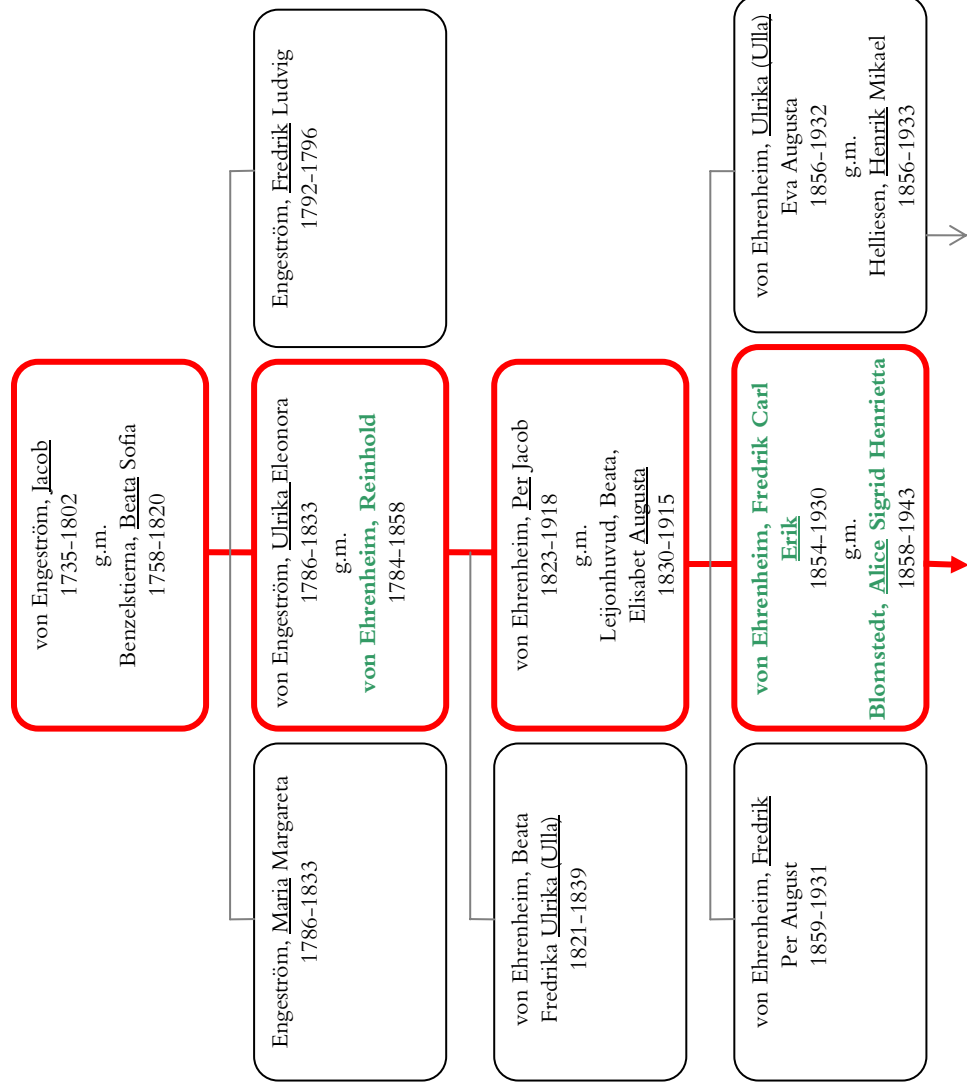
markservicen och annat medan jag har avlägsnat mig allt mera in i arkiv och texter. Mycket har förändrats under forskningsåren. Det största är att våra två barn föddes. Nu får vi mera tid att tillsammans följa våra ögonstenar, Leonard och Cecilia, just nu fem och tre år unga.

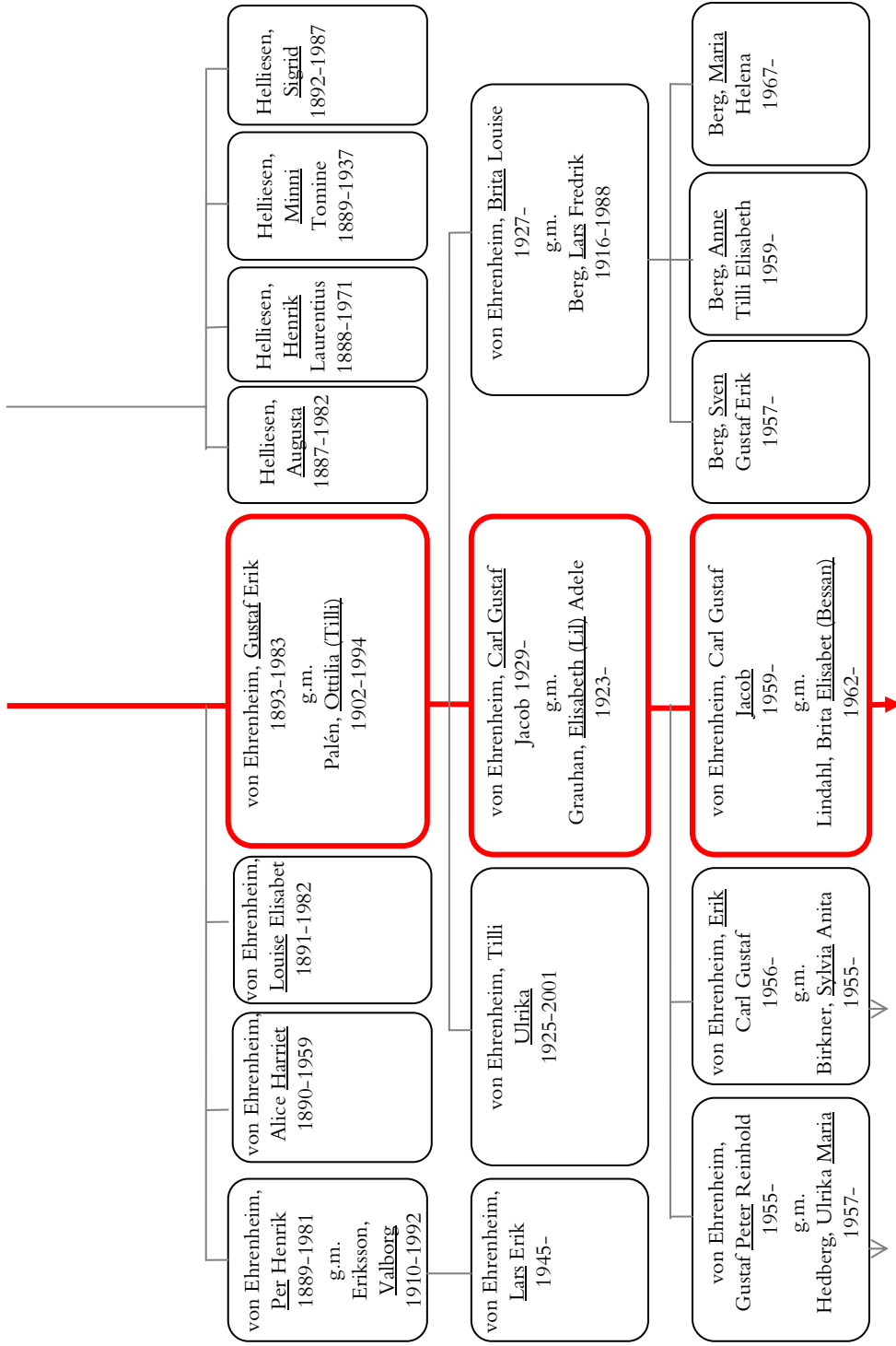
Ultuna 18 oktober 2008

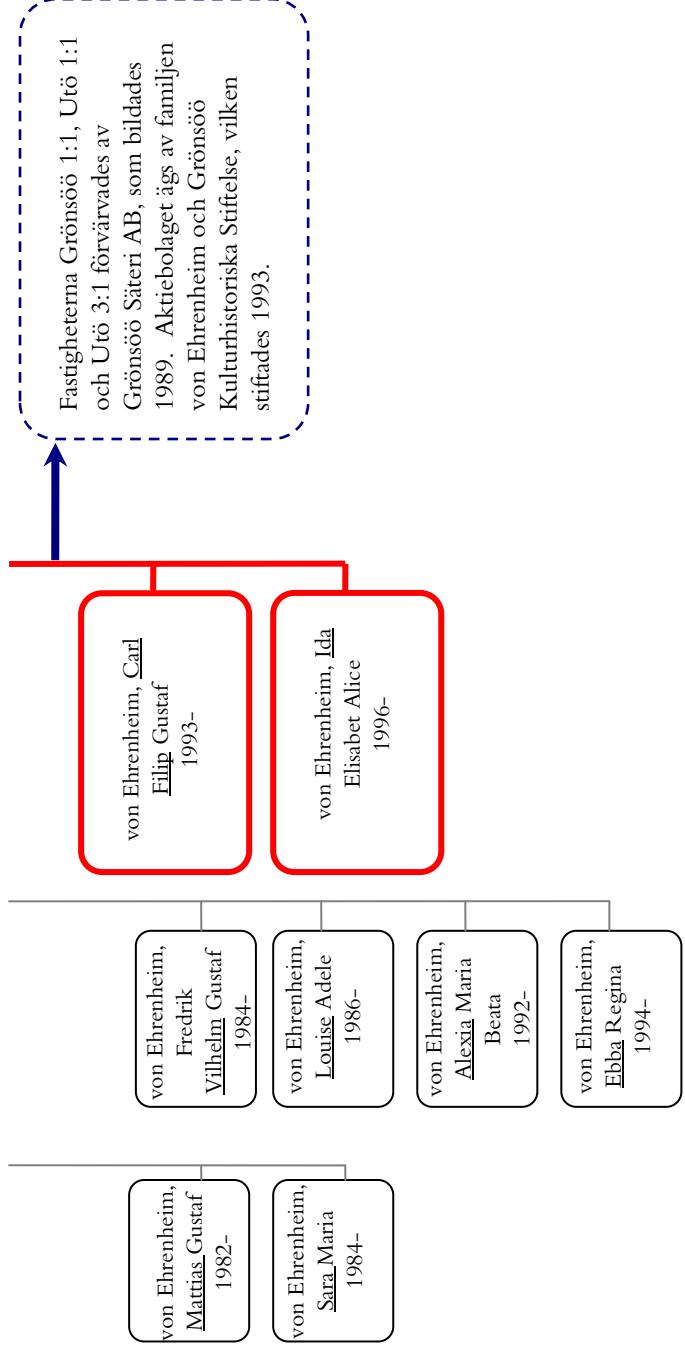
Släktöversikt från och med Beata Sofia Benzeltiernas köp av Grönsöö 1803 till nutid 2008.

Personer som ägt, bebott och drivit Grönsöö herrgård står huvudsakligen inom de röda rutorna.

Se även ägollängden.

Innehållsförteckning del I

1	Inledning	15
1.1	Att nalkas Grönsöö park	15
1.2	Grönsöö gods	19
1.3	Dokumentationen bygger upp och förstärker kulturarvet	21
1.4	Det levande hemmet – en märklighet	24
1.5	Syfte och forskningsfråga	29
1.6	Annan forskning om trädgård och park	30
2	Metod och material	39
2.1	Synsätt och det teorianknutna begreppet landskap	39
2.2	Metoder	44
2.3	Källmaterialet	48
2.4	Avgränsning	53
2.5	Avhandlingens upplägg	54
3	Parkens historia	57
3.1	Grönsöös första trädgårdsanläggning cirka 1622	62
3.2	1700-talets konceptlika anläggningar	65
3.3	1800-talets förändringar och tillägg	102
3.4	1900-talets förenkling och förvaltaruppdrag	118
4	Hovmarskalkens odlingar 1840-1842	127
4.1	Källmaterialet, frågor och kapitelupplägg	127
4.2	Svenska Trädgårdsföreningen och andra inspirationskällor	132
4.3	Litteratur och annan påverkan	136
4.4	Leverantörerna	139
4.5	Lilje- och dahliarabatten i jämförelse med ett exempel ur samtida litteratur	145
4.6	Hovmarskalkens växter – en karaktärsbeskrivning	151
4.7	Växternas placering och odlingarnas omfattning	164
4.8	Hovmarskalkens mål och tillvägagångssätt	169
4.9	Bevarade växter och odlingar – ett sällsynt arv i vår tid	173

4.10	Reflektion och sammanfattning	174
4.11	Hovmarskalkens växtval i bilder	177
5	Grönsöö park och trädgård i Erik von Ehrenheims levnadsminnen	249
5.1	Källmaterialet, frågor och kapitelupplägg	249
5.2	Gårdsbilden fram till och med 1869	262
5.3	Förändringar i parken	269
5.4	Odlingar vid det äldre Grönsöö	275
5.5	Det kvardröjande 1700-talet	286
5.6	Utflykter, sällskap och umgänge i det fria	293
5.7	Drömsynen	298
5.8	Barnens upplevelser och lek i parken	302
5.9	Det avskilda och familjära	309
5.10	Att gestalta och skapa trivsel	314
5.11	Förändring: reformer och "frivilliga" åtgärder under tvång	326
5.12	Upplevelsen av det vanliga på en unik plats	331
5.13	Kunskap som grund för användning och upplevelse	337
5.14	Gästernas uttalanden om Grönsöö park och trädgård	341
6	Alice von Ehrenheims fruktodlingar	347
6.1	Frågor, källmaterial och kapitelupplägg	347
6.2	Alice von Ehrenheims odlingsinriktning	349
6.3	Livlig svensk debatt om fruktträdens ursprung och kvalitet	353
6.4	Bildandet av Sveriges Pomologiska Förening år 1900	356
6.5	Alice von Ehrenheims nätverk	357
6.6	Svenska träd, utländska träd och Grönsöös träd	363
6.7	Tävlingar i lättsam men pedagogisk anda	366
6.8	Män och kvinnor i SPF	368
6.9	Arbete och resultat	370
6.10	Några nedslag i siffror och sortnamn	374
6.11	Ritningarna över fruktodlingarna	376
6.12	Något om sorternas dokumentation	378
6.13	Omvärldens beskrivningar och omdömen	382
6.14	Utvecklingen fram till idag	384
6.15	Några frukter i ord och bild med särskild Grönsöö-anknytning	396
6.16	Alice von Ehrenheims roll i familjens ögon	411
6.17	Sammanfattning av Alice von Ehrenheims fruktodlingar	415

7	Reflektion och analys	417
7.1	1800-talets försvunna växter	417
7.2	Park och landskap som symbol och som scen	418
7.3	Motiv för att skapa eller förvalta en park	423
7.4	Kontinuitet i förvaltningen kontra modernitet	426
7.5	Förhållningssätt till tradition och modernitet	428
7.6	Autenticitet: ett förr, ett nu eller en process?	433
7.7	Att förmedla Grönsöö: förvaltning och förväntan	439

	Källor och litteratur	445
--	------------------------------	------------

Del II

Bilaga 1	Inventering av kulturväxter och dominerande vilda växter	7
Bilaga 2	Kommenterad artidentifiering	47
Bilaga 3	Tabellöversikt av Hovmarskalkens växter i växtlistorna 1840-42	123
Bilaga 4	Odling av lövkoja	203
Bilaga 5	Fruktsorter	231

1 Inledning

1.1 Att nalkas Grönsöö park

Efter att ha passerat Staxhammarholme och bron vid Färjsundet över till Mälaren Grönsö, återstår ännu tre kilometer innan huvudgården med samma namn skymtar på en höjd med utsikt över Grönsöfjärden.

Mellan Staxhammarsbron och slutmålet löper en lång och lätt slingrande grusväg med kuperad skogsvegetation på bägge sidor. Strax öppnar sig ett åkerlandskap och Mälarens vatten skymtar igen. På åkrarna kan älg eller rådjur och numera även något vildsvin siktas. Grönsöös ljust rappade huvudbyggnad syns inte riktigt än. På vänster hand höjer sig snart en betesmark med gamla ekar, Ektomten kallad. Ett tjugotal äldre hästkastanjer kantar vägen fram till Grönsöös timrade ladugård från 1821 på höger hand. Ett par gamla grindstolpar passeras nu, och mellan yngre lindträd vandrar man vidare fram till ett vägskäl, den så kallade Gatkroken eller Gatkroken. Här delas vägen under stora trädkronors halvdunkel.

En smal väg till vänster leder fram till ett par ekonomibygnader och Stora fruktträdgårdens entré, med en gammal imponant trädklenod stående strax intill. Rörande trädet – en parklind – bjuder traditionen att det planterades i samband med ett besök av änkedrottningen Christina av Holstein-Gottorp 1623. Bakom linden ligger en stall- och vagnslänga från 1876, numera utställningslokal, samt parallellt med denna en gammal rödmålad magasinsbyggnad.

Innanför fruktträdgårdens inhägnad av fårstängsel löper långa rader av rationellt skötta äppelträd. I maj domineras vyn av fruktträdens vita blomning. Bortom alla dessa likstora och lågt hållna träd bildar Djurgårdens trädmassor horisont.

I riktning rakt fram från Gatkroken, i huvudbyggnadens mittaxel, ledsagas besökaren i stället först av lindar, därefter av fyra rader gamla hästkastanjer, varav några av de grövsta stammarna stiger rakt upp ur gruset. I fonden på en kulle vilar herrgården vars valmade mörka koppartak avtecknar sig mot himlen. I snett morgonljus lyser huskroppen i ljust rosa, som framåt dagen ser ut att övergå i svagt beige.

Inifrån allén kan en numera igenlagd gammal damm, Petasitesdammen, skönjas i en beteshage till höger. Mängder av pestskräp markerar läget. Hagen slutar vid Suckarnas gång, en cirka 40 meter lång knotig, välvd allé av klippt lönn och alm, som löper i vinkel mot huvudallén. Därpå siktas Lilla fruktträdgården med ett 20-tal fruktträd och Gula villan, som förr var trädgårdsmästarebostad och odlingsutrymme för ömtåliga växter. En välväxt nutkacypress tornar upp sig strax till höger, inte långt från en hundraårig äkta ornäsbjörk. Lyftes blicken något uppåt mot grannön Arnö skymtar den senmedeltida byggnaden Utöhus.

På andra sidan allén, mitt emot betet och Suckarnas gång, framträder ett gammalt stenkantat gångsystem i geometriska former. Det är en rest av vad som en gång var en häckförsedd labyrintliknande 1700-talsanläggning. Idag står höga lindar och lönnar mitt bland gångarna och bildar ett skuggigt lövtak. Ena halvan av denna skapelse är omgjord till en pryddlig blomsteranläggning – Olle Piehls klassicerande blomstergård, anlagd 1925. Färgrika planteringar, nästan osynliga från allén, omsluts av noggrant tuktade tujabersåer och spireahäckar. I mitten höjer sig ett lusthus av järn med levande väggar av humle.

Väl framkommen ur hästkastanjernas skuggor står man inför den numera helt öppna borggården, i vars bortre ände en väldig stenkantad ramp med dubbla trädader av gamla tuktade askar och lindar leder upp mot huvudbyggnadens entré. På höger hand, djupt nerskuren i en sänka, ligger en damm. Den fick sin lätt organiska form då den anlades i 1970-talets början på samma plats där en äldre damm en gång legat. Bortom dammen och ett strandparti med gamla klibbalar vars kronor avtecknar sig mot himlen syns Mälarens vatten. Längre bort i denna vy står ett rödmålat bryggghus vid stranden.

Så har nu vandraren kommit ut på borggården. Den enda kvarvarande flygeln, en gulrappad byggnad uppförd omkring 1690, flankerar borggårdsrampen till vänster. Vid flygelns ena gavel står en italiensk pyramidpoppel, påminnande om de många andra popplar som under 1800-talet och framåt bildade karaktäristiska silhuetter på Grönsöohimlen.

Flanören som väljer att runda huvudbyggnaden i stället för att gå upp i borggårdsrampen kommer att möta några av Grönsöös alla knotiga häckar.

Dessa ingår i ett system av flera hundra meter av liknande häckar med blandade trädslag i alla väderstreck. Men först kommer terrasserna som är något av parkens centralpunkt, fastän att de är belägna längst ut i anläggningen nära vattnet.

Från alla håll runt huvudbyggnaden syns gråstensmurar i olika storlekar och vinklar. De bildar ramper, små avsatser, källarvalv och terrasser. De kantas av häckar av syren, häckkaragan och liguster. Terrasserna övergår mot sidorna i de så kallade engelska gångarna, där mellanliggande partier klipps extensivt och tillåter en örtrik flora med gullvivor, fibblor och enstaka krolliljor. Slutningarna mellan terrassplanen har kortklippt gräs. På terrassernas grusgångar skuggas flanören av trädrader, framför allt bestående av lönn, men också lind och alm. Trädens kronor klipps årligen så att deras ovandel bildar ett plan som inifrån huvudbyggnadens andra våning påminner om ett tak. Från att under 1800-talet likt en upphöjd *Giardino segreto* ha varit avskärmade från borggården via plank, leder nu terrasserna till borggårdens bägge hörn via de engelska gångarna. Tack vare det lilla formatet, den karaktäristiska skarpa slutningen och närheten till vattnet upplevs terrasserna ännu som en sluten och rofylld plats.

När Mälarfjärden mellan Grönsö och Arnö glittrar i söder- eller västersol, kan vyn uppifrån terrasserna knappast beskrivas som annat än intagande. Vattnet rundar huvudbyggnaden i två väderstreck och viker vidare in mot den tredje, nyss passerade, sidan i form av viken Kofsan bakom flygelbyggnaden. Vid Kofsan ligger en uppmurad trädbeklädd liten holme som ingick i 1700-talets koncept med vyer, de engelska gångarna, det geometriska gångsystemet och ombonade terrasser.

I huvudbyggnadens mittaxel nedanför terrasserna står en paviljong i kinesiserande stil, inuti klädd med snäckor, musselskal och mineral. Lusthuset är alltifrån uppförandet – med stor sannolikhet 1700-talets slut – placerat ute i vattnet på en stenbrygga varifrån man återigen har utmärkt utsikt över Utöhus på fastigheten Utö, vilken med ett kortare uppehåll har varit i Grönsöös ägo sedan 1640-talet.

På detta sätt kan dagens besökare uppleva påfallande många strukturer från 1600- och 1700-talen. 1800-talet är däremot knappt synligt i parkanläggningen, till stor del beroende på att denna period präglades av odlingar av sådan karaktär att de inte bevarats. Vi ser ett Grönsöö som är avskalat och avplockat en hel del av sin forna karaktär. Ändå har just Grönsöö, som få svenska anläggningar, lyckats behålla delar från flera skilda epoker, sammanflätade med varandra på ett sätt som är anmärkningsvärt för svensk landskapsarkitektur och trädgårdshistoria.

Grönsö huvudbyggnad. Foto: Pär Stjernberg 6 juni 2007.

Karta över Grönsö, delar av Arnö samt omkringliggande mindre öar.
Vägen mellan överfarten från fastlandet till Grönsö herrgård är ca 3 km.
Norr uppåt. Digitala Kartbiblioteket SLU. © 2001 Lantmäteriet.

1.2 Grönsöö gods

På ön Grönsö i Trögds härad, Uppland, fanns under medeltiden en by med arrendegårdar ägda av kyrkan och adel och så småningom Gustav Vasa. Genom förläning och eget förvärv blev riksrådet Johan Skytte (1577-1645) ägare till hela byn år 1611. Som huvudbyggnad i en sammanhållen sätesgård uppförde Johan Skytte den nuvarande herrgården på en höjd vid öns norra strand med början omkring 1607. Byggnaden var då försedd med hörntorn, spiror och portal. Huvudentrén var vänd mot Mälarsidan.¹ Huvudbyggnaden, som ibland kallas Grönsöö slott², är belägen 25 kilometer sydost om Enköping. Godset omfattar idag 726 hektar.

Efter Skytte-släkten följde andra ätter. Medlemmar av bland andra familjerna Falkenberg, Posse, von Schulzenheim, von Engeström, Benzeltierna och den nuvarande släkten familjen von Ehrenheim har ägt och utvecklat Grönsöö. Johan Skyttes huvudbyggnad vid Mälarens strand har nu stått i 400 år, och allt tyder på att den större, kanske även den mindre, fruktträdgården anlades under den Skytteanska perioden.

År 1989 överfördes fastigheterna Grönsöö 1:1, Utö 1:1 och Utö 3:1 till Grönsöö Säteri AB. Bolagets aktier ägs av familjen von Ehrenheim samt Grönsöö kulturhistoriska stiftelse som bildades 1993. Frågan om Grönsöös framtid aktualiserades redan på 1970-talet under Carl Gustaf von Ehrenheims ägotid, då det stod klart att gårdens inkomster från jordbruk, skogsbruk och rationell fruktodling inte räckte till de fortlöpande kostnaderna för reparation och underhåll av byggnader och övriga värden. Genom stiftelsekonstruktionen särskiljs den privata ekonomin från de offentliga medel som tilldelas Grönsöö för vård av kulturarvet.

Grönsöö kulturhistoriska stiftelse har som mål att genom de ekonomiska medel den tilldelas främja vetenskaplig forskning och kulturminnesvård, främst med fokus på den typ av kulturhistorisk miljö som Grönsöö utgör. Genom att på detta sätt bilda stiftelsen, med bibehållet stort inflytande från familjen von Ehrenheim, sammanför man det långsiktiga bevarandemålet

¹ Uppgifter om det medeltida Grönsö tagna ur Rahmqvist, Sigurd, (manus till) *Det medeltida Sverige*, Trögds härad. En översikt över godsbildningen ges i *Från Mälavik till skogbygd* (Flygare red.) 1993, s. 241f samt i Åke Nisbeths *Grönsöö* 2006, s. 9ff.

² Grönsöö brukar idag kallas slott. Benämningen faller utanför den snävare definitionen av *slott* som ges i Nationalencyklopedin, men tillhör de herrgårdar som i en vidare bemärkelse har kommit att kallas slott. Familjen von Ehrenheim använde under 1800-talet benämningen *stenhuset* om huvudbyggnaden, och själv kommer jag i avhandlingen att kalla boningshuset för huvudbyggnaden. Stavningen av ön Grönsö och huvudgodset Grönsöö skiljer sig ofta åt i litteraturen. I äldre tid stavades godsets namn ibland med ett, ibland med två ö på slutet. Jag följer den stavning som används av den nuvarande familjen, som stavar sitt hem *Grönsöö*. Ön stavas alltid med endast ett ö.

med familjens privata incitament att bebo och hålla samman Grönsöö samt verka för Grönsöös fortsatta bevarande. Stiftelsens aktiefördelning omöjliggör att familjen eller enskilda individer i framtiden skingrar Grönsöös tillgångar och inventarier vid exempelvis arvsskiften. Huvudbyggnadens inventarier är låsta med skingringsförbud inom ett eget bolag, AB Grönsöö Museum.³

Stiftelsen innebär att ägarfamiljen frivilligt fränsäger sig en stor del av ägandet och beslutanderätten över exempelvis bohaget, i syfte att säkra Grönsöös sammanhållning. Förvaltningen av Grönsöö har kommit att kallas ”Grönsöömodellen” och har beskrivits av Carl Gustaf von Ehrenheim i skriften *Att bevara en kulturmiljö. Bildandet av Grönsöö Kulturhistoriska stiftelse* (2007). Grönsöös dagliga drift utgörs nu av inkomster från skogsbruk, jordbruk, hyresintäkter, rationell äppelodling och en utvecklad turism.

Idag är Grönsöö en nationell klenod med stora kulturhistoriska värden. Huvudbyggnaden med omgivande parkanläggning och det så kallade kinesiska snäckhuset är byggnadsminnesförklarat sedan 1964. I beskrivningar av Grönsöö parkanläggning framhålls ofta att flera epokers avtryck har lagts till varandra utan att radera ut de föregående tidslagren. Parken kan därför sägas vara som en lektion i svensk trädgårdshistoria.

Den nuvarande familjen von Ehrenheim kom till Grönsöö via giftermål 1820, då hovmarskalken Reinhold Fredrik von Ehrenheim (1784-1858) ingick äktenskap med Ulrika Eleonora von Engeström (1788-1864). Hon hade ärvt godset av sin mor Beata Sofia Benzelstierna (1758-1820), som köpt Grönsöö 1803, året efter att hon blivit änka efter Jakob von Engeström (1735-1802). När hovmarskalken kom till godset fanns ännu inredningar, möblemang och andra inventarier kvar från 1700-talet, som tillförts Grönsöö under släkten von Schulzenheims tid. Därtill fanns inventarier som kommit till gården från olika ägarfamiljer och arvsskiften.

Efter att Ehrenheimarna tillträtt lades egna föremål till de redan befintliga. Idag är Grönsöös samling av inventarier och föremål omfattande. Inventariesamlingen har kontinuerligt växt och bevarats med endast få förluster, trots att godset aldrig har varit fideikommiss. Samlingen uppskattas till knappt 10 000 lösa föremål och omkring 15 000 böcker.

³ För uppgifter om förvaltningsorganisationen med bolagen, aktieförfarandet och bakgrunden till bildandet av Grönsöö kulturhistoriska stiftelse, se Carl Gustaf von Ehrenheims *Att bevara en kulturmiljö* 2007.

1.3 Dokumentationens bygger upp och förstärker kulturarvet

För Grönsöö som kulturhistoriskt intressant miljö har dokumentationen varit grundläggande. Under 1900-talet har flera omfattande beskrivningar om Grönsöö lyft platsen till den kulturhistoriska status den har idag.

Enskilda personer inom familjen har på ett särskilt tydligt sätt bidragit till att föra hemmets traditioner och föremål vidare. Dit hör kammarherre Erik von Ehrenheim (1854-1930) och hans hustru, Alice von Ehrenheim, f. Blomstedt (1858-1943). Erik von Ehrenheim hade redan i sin ungdom visat stort intresse för arkivforskning och genomförde egna studier i syfte att kartlägga Grönsöös och det intilliggande Utös historia. Han publicerade sina resultat i en rad skrifter.

Sigurd Wallins bok om Grönsöö

Det hem som skapades av Erik och Alice von Ehrenheim på äldre dagar underbyggdes och förevidades med professionell hjälp utifrån, främst konsthistorikern och museimannen Sigurd Wallin i det kulturhistoriska verket *Grönsö, hemmet i ett stort uppländskt herrgårdshus* (1952). Arbetet var ett led i Nordiska museets arbete med att kartlägga svenska herrgårdshem. I förordet lyfts Alice von Ehrenheims medverkan och initiativ fram som avgörande för projektet.

Underlaget till boken utarbetades under 1920- och 1930-talen och var Nordiska museets dittills mest omfattande arbete om ett enskilt herrgårdshem. 1928 påbörjades fotograferingsarbetet av inventarier och parken, med Märta Claréus som huvudsaklig fotograf. Sigurd Wallin var under årens lopp en återkommande gäst vid Grönsöö. Han och hans medarbetare blev varse hur projektet svällde ut, där allt flera bevaransvärda och intressanta föremål ständigt lyftes fram. Alice von Ehrenheims kunskaper om föremålen, omfattande anteckningar och intresse för de arvsbundna värdena understödde hela tiden projektet, som kom att bli mycket större än vad som först var tänkt.⁴

När boken efter många års fördröjning publicerades hade makarna von Ehrenheim för länge sedan gått bort. Men från och med detta år nådde bilden av Grönsöö en bred läsekrets och spreds inom och utanför landets gränser. Grönsö-boken har alltsedan dess varit en grundsten i litteraturen inom svensk konsthistoria och kulturmiljövård, och utomlands utgör den ett välkänt exempel på dokumentation av högreståndshem.

Sigurd Wallins bok underbyggde Grönsöös renommé på ett sätt som inte var möjligt vid flertalet andra gods. Bland mindre gods saknas

⁴ Se förordet i Wallin 1952.

motsvarigheten helt. Dokumentationens makt visar sig här tydligt. Denna, tillsammans med nya generationers arbete vid Grönsöö, har närt den roll som Grönsöö har i turistiskt och kulturhistoriskt hänseende. Det har även gett näring åt nya studier.

Under den tid då Grönsö-boken var under utarbetande såldes många uppländska gods till nya ägare eller institutioner. Många gods bytte verksamhet och utseende. Grönsöö kunde däremot, via försäljning av utgårdar och jordbruksmark, vidmakthållas av nya generationer trots arvsskiften. Ungefär samtidigt som boken publicerades bestämde sig Erik och Alice von Ehrenheims sonson, Carl Gustaf von Ehrenheim, för att flytta hem till Grönsöö och driva lantbruket.

I sitt förord poängterar Sigurd Wallin förutom inventariets "historiska skatter" också Grönsöös "traditionsrika atmosfär".⁵ Denna traditionsrikedom och viljan att förvalta och vidarebefordra Grönsöö har uppmärksammats i vår tids kulturminnesvård, där ett fortsatt intresse och incitament från familjens sida ses som en viktig del i fortlevnaden av Grönsöö. Efter att Erik och Alice von Ehrenheim gått bort år 1930 respektive 1943, har ytterligare fyra generationer i familjen bebott Grönsöö.

Parkens tidigare dokumentation

Grönsöös parkanläggning påminner i sin utveckling något om huvudbyggnadens interiör och bohag. Inga stora arkitekters namn är förknippade med Grönsöö; i stället har många mindre projekt, tillägg och förändringar skett under flera ägarfamiljers och många generationers ledning. Grönsöö är således en plats som mejslats fram under seklers gång.

Parken är inte lika genomlyst och dokumenterad som huvudbyggnadens inventarier, men flera beskrivningar har gjorts genom åren. De tidigaste källorna som berättar utförligare om parken gjordes omkring sekelskiftet 1800. Det är dels beskrivningar av Grönsöös dåvarande ägarfamilj von Schulzenheim, dels en husesyn från 1802.

Under 1900-talet har flera konsthistoriker beskrivit anläggningen. Sigurd Wallins genomgång av anläggningen är, tillsammans med tillhörande fotografier, både saklig och upplevelsebaserad.⁶ Nästan samtida med Wallins arbete är Sten Karlings beskrivning av Grönsöö park i Arkitekturminnesföreningens verk *Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar* del I. Inmätningen av parken 1928-29 som gjordes för detta verk är trots vissa felaktigheter en värdefull

⁵ Se Wallin 1952, s. 9.

⁶ En uppsättning av fotosamlingen, inklusive många fotografier som inte publicerades i boken, finns i Grönsöö gårdsarkiv.

kunskapskälla. Likaså är uppmättningsritningarna av Grönsöös gjutjärnsurnor, järntemplet och snäckhusets exteriör och interiör i samma verk exempel på föredömlig dokumentation av trädgårdsutrustning och utsmyckningar. I anslutning till beskrivningen av Grönsöö i samma verk beskriver Carl G. Alm parkens växtbestånd. I ännu ett samtida verk – *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott* (1931) – beskriver Sten Karling Grönsöö parks tidiga historia.

Svenska trädgårdskonsten har kommit att få stor betydelse för vår kunskap om hela den svenska herrgårdskulturens trädgårds- och parkanläggningar. Verket utgör i många fall en sista dokumentation av anläggningarna innan de förenklades under det resterande 1900-talet.

Från familjens sida finns flera publikationer rörande Grönsöös historia; bland dem är Erik von Ehrenheims skrifter om Grönsö och Utö, senare inbundna i boken *Grönsö och Utö* (1891-96), framträdande. En länk till 1800-talets första halva vid Grönsöö finns i Per Jacob von Ehrenheims bok *Några Minnen* (1916). Boken bygger på von Ehrenheims muntligt berättade minnen, vilka sammanställdes av sonen Erik von Ehrenheim.⁷

I senare tid har antikvarie Åke Nisbeth i två utgåvor, 1995 och 2006, beskrivit Grönsöö historia i skriften *Grönsöö*. Fokus ligger där på uppbyggnad och utveckling av godset och dess inventariesamling, men Nisbeth beskriver också parkens huvudsakliga historik och karaktär.

Parkens historik har också presenterats i två vårdprogram i samarbete mellan länsstyrelsen i Uppsala län och institutionen för landskapsplanering (senare institutionen för Stad och Land) vid SLU Ultuna. År 1996 (nytryck 2000) kom *Grönsöö – parkens historia och vårdprogram*.⁸

I skrivande stund, hösten 2008, är ett väsentligt utökat vårdprogram med historik under publicering. Arbetet är utfört av landskapsarkitekt Sophia Norrman, SLU. Som kollegor har vi arbetat parallellt i tiden med våra arbeten om Grönsöö park. Delar av föreliggande avhandling har utgjort grund för Sophia Norrmans historik. Våra diskussioner om tolkning av Grönsöö källmaterial har påmint oss om vikten av att helst läsa källmaterial med flera ögon.

Ur hortikulturell synvinkel har främst fruktodlingarna och några trädklenoder varit intressanta för närmare beskrivningar. Nils Sonessons artikel ”En slottsträdgård med anor – Grönsöö i Mälardalen” i *Sveriges Pomologiska Förenings Årsskrift* (1923) är i det närmaste en hyllning till Alice

⁷ Per Jacob von Ehrenheim använde namnet Pehr Ehrenheim vid denna tid, och valde att ha detta som författarnamn för boken.

⁸ Vårdprogrammet utarbetades av landskapsarkitekterna Tomas Lagerström, Torbjörn Suneson och Katarina Zelander.

von Ehrenheim och hennes fruktodlarverksamhet. Sonesson presenterade också parken i artikeln "Grönsöö" i *Lustgården* (1925). Fruktodlingarna och parkträden har varit föremål för många andra kortare presentationer i dels pomologiska verk, dels ett flertal tidskrifter.

En summering visar dock att stora delar av den fysiska utformningen av parken och odlingarna förblivit osynliga i källorna. Andra delar av anläggningen har dokumenterats i liten omfattning. Exteriörer, interiörer och växter i växthus, orangeri och vinkast är inte dokumenterade. Även köksväxtodlingar, prydnadsrabatter och enskilda växter är anmärkningsvärt anonyma i exempelvis fotodokumentationen, även om skriftliga källor omnämner dem.

De återstående delarna av den labyrintliknande anläggningen har också lämnat få spår efter sig i beskrivningar och fotosamlingar, sannolikt på grund av att de har uppfattats som ett passerat stadium utan värde. Likaså är hassellallén och den numera borttagna Ekgången närmast osynliga i källorna. Flera byggnader och delar av den äldre parkanläggningen togs bort på 1860- och 1870-talen, således ganska kort tid innan fotodokumentationen utomhus tog sin egentliga början vid Grönsöö, med ett par fotografier från 1864 som undantag.

Detta har, tillsammans med växtlighetens föränderlighet och de stegvisa åtgärderna i parken, skapat luckor i historieskrivningen. Det har i sin tur förstärkt intrycket av Grönsöö som de stora linjernas och strukturernas plats, vilket ytterligare poängteras av de äldre svart-vita fotografiernas enhetlighet.

Den imposanta och mäktiga sidan av Grönsöö har alltså fått en utmärkt dokumentation, medan den intima, livfulla och trots allt färgrika sidan av helheten fått vaga konturer. Genom Erik von Ehrenheims anteckningar har hans tids beslut, upplevelser, favoriseringar, antipatier, personliga intressen och användning av trädgårdsrummet till vardag och fest kunnat lyftas fram. Inte minst 1700-talets struktur i parken har genom hans minnen kunnat presenteras med 1800-talsmänniskans perspektiv.

1.4 Det levande hemmet – en märklighet

Grönsöö brukar beskrivas som ett "levande hem". Det märkliga med hemmet i detta fall ligger i kontinuiteten och i det faktum att man år 2008 bebod huvudbyggnaden, vilken är en museal miljö med undantag av ett fåtal moderniserade rum. Traditionsbundenheten kan idag sägas vara en affärsidé där driften av Grönsöö som kulturhistorisk plats grundas på generationers sammanhållning av godset. Redan omkring 1950 ansågs det vara en märklighet med bebodda miljöer av Grönsöös karaktär.

Fram till och med andra världskriget var levnadssättet på Grönsö mera en form av förlängt 1800-tal än 1900-tal, med stor uppsättning av personal i hushållet. 1943 dog Alice von Ehrenheim, och yngste sonen Gustaf von Ehrenheim tjänstgjorde som militärofficer under nästan hela krigstiden. Omkring 1945 kom bensinimporten igång igen, och lastbilar konkurrerade nu ut båttrafiken. De täta Mälarturerna förbi Grönsö blev allt glesare. På kort tid ändrades mycket av ägandeförhållanden, livsstil och ekonomiskt underlag vid Grönsö. 1954 gifte sig Erik och Alice von Ehrenheims barnbarn Carl Gustaf (född 1929) med Elisabeth Grauhan. Samma år flyttade paret till Grönsö. Djurhållningen upphörde detta år, men i övrigt fortsatte driften av Grönsö som lantbruk. Carl Gustaf von Ehrenheim använder själv uttrycket att han detta år ”kom hem” till Grönsö.⁹

Carl Gustafs hemflytt hade föregåtts av en stark förväntan från familjen att han skulle överta Grönsö, men också av en egen fast inställning att fortsätta föra Grönsö in i framtiden som familjegods. Han befann sig då i en brytpunkt, då man från kulturminnesvårdens sida redan uppmärksammat hur herrgårdslivet låg i ”färozon, hotat och klämt av skatteskrub och arbetsmarknad”. Dessa ord står i kulturjournalisten Gustaf Näsströms artikel ”Resa med rikens antikvarier” i *Svenska Turistföreningen Årsskrift* 1950.¹⁰

Tillsammans med bland andra dåvarande förre riksantikvarien Sigurd Curman, dåvarande riksantikvarien Martin Olsson och förre intendenten vid Nordiska museet Sigurd Wallin reste han i juni 1949 med båt på Mälaren för att besöka några antikvariskt särskilt intressanta resmål. Där fanns bland annat Rävsnäs, Mälsåker, Tynnelsö, Fiholm, Strömsholm, Utö och det vackra och ”vänligt vinkande Grönsö”, som till skillnad från andra gods längs vägen fortfarande uppvisade ”den levande herrgårdens vardag”.

På vägen mot Grönsö hade de besökt Tynnelsö, ett exempel på hur levande miljöer blivit avplockade inredning och liv. Nu stod det i Vitterhetsakademiens ägo ”som ett urblåst skal”, och med urtavlans visare över trapphusgaveln sedan länge stillastående på klockan 11. Vid Grönsö fanns däremot rörelse, men de kringresande akademikerna noterade ett ganska anspråklöst och vardagligt liv som fördes mellan 1600-talsväggarna och de många klenoderna. Att den gamla tiden med många anställda var förbi blev med en gång tydligt för sällskapet:¹¹

Nu bor inte längre någon månghövdad tjänarstab i flyglar och på vindar, och inga blåblodiga släktingar får sin nödortftiga försörjning av att gå hennes nåd

⁹ Ehrenheim, Carl Gustaf von, samtal på Grönsö 12 november 2004.

¹⁰ Näsström, 1950, artikel s. 278-306; utflykten till Utö och Grönsö s. 293-297.

¹¹ Näsström, 1950, s. 295.

till handa med sömnad och barnavård. Slottfrun står inför den paradoxala uppgiften att själv klara det mesta av åtminstone det lättare hushållsarbetet, medan de sista kvarlevande trojänarna åldras och tacklar av – med oro såg hon dem i våras sitta uppklivna på höga, rankiga stegar för att klippa lönnkronorna på sjöterrasserna. Härnäst blir det kanske nödvändigt att leja en karl som sköter saxen från en svävande autogiro! Trots dessa svårigheter – desamma för hela vårt herrgårdsväsen – står Grönsö minst lika fejt och pyntat som på grundaren, riksrådet Johan Skyttes tid. De flinka damerna följer oss på husesyn genom trapphallar, salar, kabinett och gästrum. Vi får känning med det pompösa och med det intima, det som vetter mot gästbud och ståt och det som smyger kring lågmält hemliv. Och genom fönstren sköljer Mälardalskapet in med åkrar och ängar, skogar och hagar och vattenglitter – hela den skenbart arkadiska värld, som är Ehrenheimarnas på Grönsö.

Slottsfrun som omnämns i Gustaf Näsströms skildring var Carl Gustafs mor, Tilli von Ehrenheim, f. Pahlén. Hennes företrädare som Grönsöös husfru var således Alice von Ehrenheim. Skillnaden mellan dessa bägge generationer blev uppenbar för de gästande antikvarierna. Sigurd Wallin hade under lång tid haft ett nära samarbete med Alice von Ehrenheim, men hade ännu inte publicerat Grönsö-boken. Vid utfärden 1949 fick antikvarierna känslan av att platser som Grönsö, vilka ännu var fulla av liv, redan i nästa mansålder skulle ”vara helt förflyttat till museernas värld”. Sigurd Wallins medresenärer gav honom därför efter Grönsöbesöket ”infama påminnelser om att äntligen skriva färdig sin länge beramade monografi över slottet”. Det av Gustaf Näsström beskrivna skenbart arkadiska, ännu så länge upprätthållet av familjens vård, förväntades snart vara över. Näsström förnam detta tydligt när m/y Toreid lämnade Grönsö: ”Vårt avsked till Grönsö känns för oss snarare som ett *adieu* än som ett *au revoir* /.../”

Carl Gustaf von Ehrenheim, då i 20-årsåldern, hade inte varit hemma vid kulturhistorikernas besök, men läste lite senare Gustaf Näsströms artikel. Dennes passus om *adieu* och *au revoir* fungerade som bränsle för Carl Gustaf, som beslöt att arbeta för att profetian inte skulle bli uppfylld.¹² Det blev starten på ett livslångt arbete för att behålla Grönsö.

Grönsö som kombination av kulturhistoriskt objekt och hem

Grönsö drivs idag som ett ekonomiskt företag men är likväl en privat sfär, med tre generationer permanent boende på gården. För en utomstående är

¹² Ehrenheim, Carl Gustaf von, samtal på Grönsö 12 november 2004.

det slående hur enskilda individer i familjen har plockat upp traditionen och förvaltat den såpass länge, att traditionen *i sig själv* har blivit någonting märkligt och ur kulturhistorisk och nationell synvinkel värdefull, eftersom den är en garant för fortsatt sammanhållning av den fysiska platsen.

För fortlevnaden av Grönsöo som kulturhistoriskt objekt har man från offentligt håll menat att just familjens incitament att driva Grönsöo är viktigt för platsen. Därför är fokuseringen på Grönsöo som ett "levande hem" relevant idag, precis som det var redan då Sigurd Wallin publicerade Grönsö-boken 1952. Den enskilde familjemedlemmens immateriella värden såsom anknytning till platsen, samhörighet och tradition ses som en grund för bevarandet av den kulturhistoriska miljön.

Detta är i linje med den inriktning man har idag från statsmaktens sida i fråga om exempelvis inlösen om inventariesamlingar. Den moderna synen på inventarier är att föremålen i regel bara har betydelse i sitt sammanhang och i sin ursprungliga miljö. Problemet är att sammanhanget ofta har försvunnit.

För parkanläggningen har det obrutna brukandet inneburit att den inte genomgått samma utveckling som motsvarande anläggningar vid många andra gods. Häckar och träd som har tuktats i sekler vid Grönsöo har fått fortsatt tukt och formning. Igenväxning och uppsläppta träd har annars under 1900-talet blivit ett signum för svensk parkutveckling.

Detta fenomen noterades 1949 i den ovan nämnda artikeln av Gustaf Näsström. Allt eftersom båten tog de resande kulturhistorikerna vidare längs Mälarfjärdarna, kom samtalet in på hur så kallade kullkyrkor – kyrkor utan torn – drunknade i resultatet av 1800-talets trädplanteringar. Ekerö kyrka lyckades göra sig påmind tack vare tornspiran som ännu stack upp ovanför grönskan. Resenärerna var eniga ombord: "vi håller på att kvävas av träd i detta land!". Näsström refererade i sin artikel hur samtalet löpt:¹³

Svenskens vördnad för gamla lummiga träd har en nästan religiös karaktär och är i och för sig ett vackert nationaldrag, men det är skada att den ibland spelas ut mot gammal och lika vördnadsvärd arkitektur. Nu glider Kaggeholms 1700-talsfasad förbi om styrbord, men vi kan knappast skönja den bakom en kompakt vegetation, och här utbrister Sigurd Curman patetiskt: Røjning, røjning, røjning – eljest gror vi alldeles igen!

Från båten mötte dem i alla fall synen av Grönsöos huvudbyggnad som inte var dold, utan tvärtom liksom vilade ovanpå grönskan:¹⁴

¹³ Näsström 1950, s. 283.

¹⁴ Näsström 1950, s. 295.

[Grönsöös] ljusa murar och svarta tak tycks simma högt på det gröna svallet av lummiga lönnalléer på sju terrasser¹⁵ ned mot sjön. Vi vandrar på nykrattade sandgångar i lönnarnas flindrande skugga under slottets fot och vi beskriver en kringgående rörelse runt trädgården för att helt korrekt, som det anstår gentlemän, promenera upp längs den mittgång mellan tuktade boskéer, som leder till huvudentrén /.../”.

Kulturminnesvårdens mål och krav

Skattebetalaren som med sin skatt finansierar statligt stöd till kulturminnesvård kan kräva att tre mål uppfylls kring det skyddade objektet. För det första skall objektet omges av sådana skyddsbestämmelser att dess framtid garanteras. För det andra skall stödet, i den händelse det direkt eller indirekt avkastar värdestegring, inte gynna privatpersoner knutna till objektet. För det tredje skall objektet tillgängliggöras för allmänheten och för vetenskapen.¹⁶ För en plats av Grönsöös karaktär innebär detta synsätt att det är den sammanhållna miljön på plats som skall vårdas och visas. Parkanläggningen är en självklar del i detta.

Bevarande och hantering av Grönsöö parkanläggning lyder under de rekommendationer och regelverk som berör bevarande av historiska parker och trädgårdar, förutom de skyddsföreskrifter som följer med byggnadsminnesförklaringen 1964. Regelverket som man har haft att beakta är främst Lagen om kulturminnen m.m. (KML) 1989, SFS 1988:950, The Australia ICOMOS¹⁷ Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance (The Burra Charter) Burra Burra 1979 (rev. 1981, 1988) samt ICOMOS Florensdokument¹⁸ – en charter om bevarandet av historiska parker och trädgårdar (1982), tillägg till Venedigdokumentet (Carta di Venezia).¹⁹

¹⁵ De sju terrasserna måste ha varit generöst räknade, inbegripande murar vid huvudbyggnadens gavlar, annars är det en felskrivning.

¹⁶ *PM Ang. Grönsöö i Uppsala län*, daterat 2005-09-01, osignerat. Grönsöö gårdskontor.

¹⁷ ICOMOS = International Committee of Monuments and Sites, numera International Council on Monuments and Sites.

¹⁸ ICOMOS Florensdokument utarbetades efter beslut i Florens av ICOMOS-IFLAS internationella kommitté för historiska parker och trädgårdar 21 maj 1981, antaget av ICOMOS 15 dec. 1982. (IFLA = International Federation of Landscape Architects).

¹⁹ Dokumenten har presenterats och/eller diskuterats i flera skrifter om park- och trädgårdshistoria, se *Kulturmiljövård* 5-6 1990, s. 11-13, 19; Kjell Lundquists artikel ”Till parkers försvar” i *Utblick Landskap* 3/1992, tema Restaurering s. 44-49; *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, temanummer Trädgårdar och parker: Historia, dagsläge Nr 31-32 1996, se särskilt Åsa Ahrlands artikel ”Utbildning för omhändertagande av historiska trädgårdsanläggningar” s. 163-172 samt Elisabeth Nyström Kronbergs artikel ”Parker och lagskydd” s. 173-180.

Ett senare dokument med betydelse för synen på autenticitet i levande miljöer är det så kallade Nara-dokumentets Annex 4: Authenticity in Relation to the World Heritage Convention. Där återges de principer som utarbetades om autenticitet och kulturarv i samband med Narakonferensen i Nara, Japan 1994.²⁰ Naredokumentet förklarar att processer, överförd kunskap och vidmakthållande av traditioner kan sägas vara autentiska och därmed tillföra stora värden i ett kulturhistoriskt sammanhang.

Som familjegods är Grönsöö, med sitt väl sammanhållna bohag och en bebodd huvudbyggnad, ett exempel på det slags autenticitet som följer med det obrutna användandet och det ackumulerade, gemensamma arvet som är knutet till släkten, vilket skulle upplösas i händelse av nya ägande- eller användningsformer. Även för parkens del gäller att den kontinuerligt har använts och förnyats. Den obrutna fruktodlarverksamheten har sett olika ut över tid, men har genom att följa med sin tid under nya personers ledning bevarats som en process, struktur och en kunskap överförd från generation till generation. Med detta är Grönsöö ett tidigt exempel på en kulturhistorisk miljö där Naredokumentets synsätt är applicerbart.

1.5 Syfte och forskningsfråga

Som landskapsarkitekt intresserar jag mig för gestaltningen, användningen och betydelsen av utemiljöer. Specialintresset för historiska anläggningar utgår dels från intresset för vad som försiggått i äldre tid, dels från intresset hur vi kan se, vårda och uppleva detta idag.

Denna avhandling i landskapsarkitektur är i första hand en empirisk studie. Den utgår från en befintlig plats där 1800-talets herrgårdskultur har utövats och många liv har levt. Den specifika platsen Grönsöö med omgivning har haft stor betydelse för ägare och förvaltare och platsen är idag uppmärksammas med en sedan länge hävdad status som kulturmiljö.

Med platsen och sammanhanget på detta sätt givna består huvuddelen av avhandlingsarbetet i att studera, lyfta fram och analysera de spår som finns från framför allt 1800-talet och 1900-talets första decennium.

Bland Grönsöös källmaterial finns källor som familjemedlemmarna själva producerat. Som så kallade *berättande källor* möjliggör de kunskap om parkanläggningen och användningen av denna på ett personanknutet, nyanserat och bitvis detaljerat sätt. Som så kallade *kvarlevor* berättar de

²⁰ Narakonferensen 1-6 november 1994 hölls i ett samarbete mellan UNESCO, ICCROM och ICOMOS. (UNESCO = United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; ICCROM = International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property).

dessutom genom sin existens hur familjemedlemmarna valt att dokumentera och bevara Grönsöö.

Hur livet har gestaltat sig vid Grönsöö är naturligtvis en spegling av samhället i stort. Även trädgårds- och parkanläggningarna är uttryck för sig tid, och vi talar generellt om ”1800-talets trädgårdskonst”. Importen av exotiska prydnadsväxter är ett exempel på hur tillgången på utländska botaniska nyheter präglade svenska parkanläggningars innehåll och gestaltningidé. Att lära känna växterna är därför ett sätt att förstå den här periodens förtjusning i den enskilda växtindividen; det kan handla om en helt ny art, en ny form, en färg, en ådring i kronbladen.

Avhandlingens syfte är att med utgångspunkt i flera vetenskapsområden utforska och diskutera Grönsöös hortikultur, parkens användning, människors upplevelser och anknytning till anläggningen. Avhandlingen skall också peka på hur människor och plats har samverkat i byggandet av ett kulturarv och vilka drivkrafter som funnits bakom agerandet. Grönsöö-studien skall på individ- och platsnivå studera hur 1800-talets trädgårdskonst kunde se ut och upplevas vid en svensk herrgård.

På lång sikt förväntas den här typen av studier bredda våra föreställningar om den studerade samhällsklassens användning av sina anläggningar, den aktuella periodens ”typiska” drag, växtmaterialets karaktär och användning samt godsägarnas/byggherrarnas förväntningar, kunskaper och delaktighet i utveckling och förvaltning av parken.

I avhandlingens fokus är frågan vad källmaterialet berättar om odlingar och upplevelser i Grönsöö park och trädgård under perioden 1820-1925 samt huruvida den nuvarande anläggningens innehåll och karaktär speglar den studerade perioden.

1.6 Annan forskning om trädgård och park

I skrivande stund, 2008, syns ingen avmattning i de senaste decenniernas nästan lavinartade publicering av svenska böcker och skrifter om odling, trädgårdar och parkanläggningar. Under nyligen gångna Linnéåret 2007 ökades dessutom bokutgivningen med flera verk om botanikens store man. Inte minst trädgårdsskribenter och journalister har med omfattande och intresseväckande böcker bidragit till den hortikulturella rörelse som Sverige nu genomgår.

Forskning och vetenskaplig publicering om Sveriges park- och trädgårdshistoria skedde fram till 1900-talets mitt främst inom den konstvetenskapliga disciplinens ramar. Även en av de första moderna avhandlingarna om svensk parkhistoria följde denna tradition; 1993

disputerade konsthistorikern och 1700-talsspecialisten Magnus Olausson med avhandlingen *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Men av de elva svenska avhandlingar som utkom mellan 1992 och 2005 i ämnena trädgårds- och parkhistoria och landskapsarkitektur lades sex stycken fram vid institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp. Två avhandlingar gjordes inom konstvetenskap och de tre övriga inom språkvetenskap (engelska), etnologi och arkitektur.²¹

En förklaring till att forskningen numera pågår bland exempelvis hortonomer, arkitekter, landskapsarkitekter, etnologer och idéhistoriker är att den tidigare fokuseringen på praktanläggningarna har glidit över i en allt bredare intressesfär. Forskningsfrågorna och metoderna förgrenar sig i en mängd ämnen, däribland systematisk botanik, arkeologi, etnologi och agrarhistoria.

1800-talet som gemensam nämnare

När konst- och arkitekturhistorikern Catharina Nolin år 1999 lade fram sin avhandling *Till stadsbornas nytta och förlustande: Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, hade hon inledningsvis i arbetet konstaterat att mycket lite var skrivet från norsk och dansk sida i ämnet offentliga parker under 1800-talet. För svenskt vidkommande var det också tunt med publikationer av vetenskaplig karaktär, med undantag av landskapsarkitekten Eivor Buchts avhandling *Public Parks in Sweden 1860-1960, the planning and design discourse* (1997), vilken dock har fokus på tiden efter sekelskiftet 1900.

Catharina Nolin pekade också på den generella bristen på vetenskapliga publikationer om 1800-talets trädgårdskonst i Sverige. Orsaken fanns i konsthistorikerkårens ointresse för 1800-talets byggnads- och trädgårdsarkitektur, vilken drogs med omdömen såsom dålig smak och ointressant estetik.²²

Konsthistorikern Nils G. Wollin använde år 1946 ord som ”parodiskt” och ”andlig fattigdom” för att karaktärisera 1800-talets trädgårdskonst. Den tyskinfluerade stilen med allehanda rabatter utplacerade i olika former som vann anhängare i Sverige kring 1800-talets mitt betraktades av Wollin som ”trädgårdskonstens förnedring”.²³ Med detta illa sedda bagage var det inte konstigt att 1800-talets trädgårdskonst förbisetts av konsthistoriker och andra författare, som hellre grep sig an de föregående seklens rika arkitekturav. Grönsöö är med avseende på parkens historia inget undantag, men

²¹ Se Sunesons artikel ”Introducing Swedish Garden History” i *Garden History. Journal of the Garden History Society* 2004, vol 32: 2, s. 147.

²² Nolin, 1999, s. 19ff.

²³ Wollin i Erik Söderbergs *Trädgårdsblommor* 1946, s. 37-122, se särskilt s. 112ff.

fokuseringen på 1600- och 1700-talen har, som vi skall se längre fram, flera förklaringsgrunder än den estetiska.

Under de knappt tio år som passerat efter Nolins avhandling 1999 har bristen på litteratur om 1800-talets svenska trädgårdshistoria börjat avhjälpas. Ett par mycket ambitiösa konsthistoriska flerbandsverk samt ett större verk om svensk trädgårdskonst var under produktion och utgivning kring sekelskiftet 2000, med bidrag av många specialinriktade författare.

År 2000 utkom Byggförlagets stora verk *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*, till vilket 18 forskare och experter bidrog. Boken presenterar kapitelvis sammanlagt 32 personer som skapat framstående anläggningar och miljöer, däribland flera trädgårdsarkitekter och en länsträdgårdsmästare som var verksamma under decennierna närmast före och efter sekelskiftet 1900: Ester Claesson (1884-1931), Knut Forsberg (1829-1895), Bengt Kjellsson (1848-1912), Lars Israel Wahlman (1870-1952), Ruth Brandberg (1878-1944) och Rudolf Abelin (1864-1961). Dessa kapitel är, i samma ordning, skrivna av Tove Jonstoj, Torbjörn Suneson, Åsa Klintborg-Ahloklo, Catharina Nolin, Catharina Nolin och Kolbjörn Waern.

År 2000 hade även flerbandsverket *Signums svenska konsthistoria*, vars första del om stenålder, bronsålder och järnålder utkommit 1994, hunnit fram till utgivningen av den tionde delen – *Konsten 1845-1890* (2000). Periodens trädgårdskonst presenteras av Catharina Nolin, liksom även i del nio, elva och tolv (perioderna 1800-1845, 1890-1915 samt 1915-1945).

År 2002 utkom första delen – *Kina slott* – i flerbandsverket *De Kungliga Slotten*, som förutom byggnationer och personhistoria också beskriver trädgårds- och parkanläggningarna. Serien ges ut av Byggförlaget i samarbete med Kungliga Hovstaterna och Statens fastighetsverk. Hittills har fem band utkommit. Det skall tilläggas här, att förlagens och den fortsatta utgivningens framtid för de två nämnda flerbandsverken är osäker.

Sammantaget är dessa tre ovan nämnda verk kraftansamlingar som väsentligt har ökat kunskapen och överblicken över såväl anläggningarnas kreatörer, tidsperioders trädgårdsarv och enskilda anläggningars unika eller representativa bidrag till den svenska trädgårdskonsten.

Flera forskare har under de senaste åren publicerat monografier eller licentiatavhandlingar som spänner över svensk park- och trädgårdshistoria under 1800-talet. Åsa Klintborg-Ahloklos licentiatavhandling från 2003 har titeln *Kronan på odlarens verk. Trädgårdens betydelse i uppbyggnaden av mönstergodset Trolleholm under 1800-talet*. Idéhistorikern Elisabeth Mansén fokuserar på det svenska kurortsväsendet 2001 i verket *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680-1880*. Ämnesmässigt tangerar den landskapsarkitekten Anna Jakobssons licentiatavhandling *Vatten, vandring,*

vila, vy & variation: den svenska kurparkens gestaltningsidé, exemplet Ronneby Brunnsspark (2004).

Några publikationer har en eller flera beröringspunkter med mitt eget arbete. I en avhandling från 2004, *Borgerliga ambitioner och adliga ideal, slott och byggherrar i Sverige kring sekelskiftet 1900*, studerar konstvetaren Anne Sumner ett antal privata anläggningar utifrån byggherrarnas strävanden och mål. Byggnaderna dominerar studien, men även trädgårdsanläggningarna berörs. Utifrån ritningar och personligt källmaterial plockar hon fram ägarnas och de boendes bevekelsegrunder för projekten.

En annan avhandling, som till innehåll och tidsperiod tangerar mitt studerade fall, är Annegreth Dietzes arbete om drivkrafter för sydnorska trädgårdars getalning med fokus på växt- och fröimport. År 2006 lade hon fram avhandlingen i en tyskspråkig version²⁴, som 2007 utkom som en uppdaterad engelsk version med titeln *Garden art and the Bourgeoisie 1750-1850 Social, political and economical aspects of garden art in the south of Norway with a focus on plant import*. I denna studie synliggör hon några samhälleliga och sociala aspekter och rörelser som varit avgörande för gestaltarnas möjligheter att skapa en anläggning.

1800-talet ingår också som en period i en antologi från 2002 under redaktion av sociologen Michel Conan, med temat borgerliga och aristokratiska uttryck inom trädgårdskonsten 1550-1850: *Bourgeois and Aristocratic Cultural Encounters in Garden Art, 1550-1850*. Den har ett vetenskapligt angreppssätt som diskuterar teori och metod inom trädgårdskonsten, med förgreningar i genderforskning, ekonomisk historia och sociologi.

I bokhandeln syns också böcker som når en bredare läsekrets. En publikation från 2006, som rör 1800-talets mindre boendemiljöer och trädgårdar, är landskapsarkitekten Åsa Wilkes bok *Villaträdgårdens historia*, ett 150-årigt perspektiv. Denna bild- och referensrika bok gör avstamp i sommarvillornas trädgårdar 1850-1910, och rör sig sedan genom sex samlande avsnitt genom olika miljöer. Ett något äldre verk, med många exempel från 1800-talets planteringar och miljöer, är trädgårdshistorikern Maria Flincks uppmärksammade bok *Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar* (1994). Med bakgrund i etnologi och konstvetenskap lyfte Maria Flinck i rikt illustrerad bokform fram det svenska trädgårdsarvets olika skepnader, denna gång med Sörmland i fokus.

²⁴ *Gartenkunst und Bürgertum 1750-1850, Soziale, politische und ökonomische Aspekte der Gartenkunst in Südnorwegen mit einen Schwerpunkt auf Pflanzenimport und verwendung.*

Forskning om hortikultur som gemensam nämnare

Mycket av forskningen kring äldre trädgårdar och parker ägnas med nödvändighet åt taxonomiska frågor, där arbetet med identifieringen av de växter som figurerar i källmaterialet är grundläggande. Många växter har klassificerats på ett nytt sätt, och har fått andra vetenskapliga namn. Äldre publikationer och kataloger är ofta exempel på den nomenklatoriska förvirring som har rått och delvis fortfarande råder kring kulturväxter. Eftersom inte minst prydnadsväxter har hanterats och saluförts utanför vetenskapens område har många växter figurerat under synonyma och ibland direkt felaktiga benämningar.

Parallellt med det ökade intresset för trädgårdshistoria har också intresset för äldre kulturväxter kommit till uttryck i en rad projekt och publikationer. Ett exempel är arbetet med att samla in information om svenska bevarade äldre kulturväxter som pågår sedan 2001 i POM:s regi (POM = Programmet för odlad Mångfald, under ledning av CBM, Centrum för biologisk mångfald).

Äldre verk såsom Nils Hylanders klagörande bok *Våra prydnadsväxters namn på svenska och latin* (1948) har under de senaste åren fått omfattande efterföljare med syftet att understödja forskare och andra intressenter i den hortikulturella sfären. 1998 publicerade Björn Aldén m.fl. *Kulturväxtlexikon*, med syftet att förteckna de nu odlade kulturväxterna i Sverige. Där anges växternas vetenskapliga och svenska namn, i förekommande fall ofta med referens från äldre namn samt uppgifter om växtens ursprung och användning. Boken följdes upp med en on-line-version 2005, SKUD (Svensk Kulturväxtdatabas, <http://skud.ngb.se>). Databasen är ett verktyg för alla som arbetar med nya eller gamla kulturväxter och deras taxonomiska hemvist. SKUD har således varit en värdefull hjälp i mitt arbete.

Parallellt finns flera databaser världen över som förtecknar och uppdaterar framför allt den egna kontinentens vilda eller odlade växter. En internationell sammanslutning och databas som varit till stor hjälp är IPNI (International Plant Names Index, <http://www.ipni.org>), som förtecknar nya och äldre vetenskapliga namn på fröväxter och ormbunksväxter samt anger referenser till författare, auktorer och publikationer.

Förutom de generella bestämningsverken har forskning nyligen gjorts för att identifiera de växter som förekommer i en del äldre svenska verk. 2007 publicerade botanisten Karin Martinsson och mykologen Svengunnar Ryman *Hortus Rudbeckianus, An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655-1702*. I boken identifieras och sammanställs 2500 taxa från främst Olof Rudbeck d. ä:s tre trädgårdskataloger *Catalogus plantarum* 1658, *Hortus Upsaliensis* 1666 och

Hortus Botanicus 1685. Med detta har de inte bara identifierat och sammanställt de växter som odlades i Uppsala botaniska trädgård, utan också tillgängliggjort uppgifter med bäring på svenska kulturväxters introduktionshistoria.

En nordisk förebild i genren är professor emeritus i havebruksbotanik Johan Langes *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark indtil midten af 1900-tallet*, som utkom 1994, följd av en andra utgåva 1999. Med sin gedigna genomgång av kulturväxternas tidigaste noterade förekomst i dansk odling och i danskt skriftligt material tog Lange ett brett grepp om Danmarks odlingshistoria.

En avsevärt smalare men djupgående forskningsfråga hade landskapsarkitekten Kjell Lundquist då han 2005 lade fram sin avhandling *Lilium martagon* L., *Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext*. Denna var ett omfattande bidrag till den samlade kunskapen om trädgårdsväxternas historia i Sverige. Trots titelns enda art – krolliljan – innehåller denna avhandling stoff om ytterligare många liljor vilka figurerar jämte krolliljan i det studerade källmaterialet. Sin licentiatavhandling *Bidrag till kännedomen om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige* (2000) inledde Kjell Lundquist med artikeln ”Trädgårdsväxternas historia i Sverige – Inledning och kort resonering bibliografi”. Detta sätt att både teckna de stora dragen och att på djupet försöka nå den enskilda artens historia är Kjell Lundquist ensam om i Sverige.

Intresset för Sveriges förgreningar i annan europisk trädgårdskonst samt för växters introduktion i svensk odling har också resulterat i nyttgåvor av flera äldre botaniska verk. Ovan nämnda Karin Martinsson och Svengunnar Ryman har helt nyligen (2008) låtit publicera ett urval av planscher i den unika så kallade *Blomboken*, vilken producerades i 12 volymer under 1600-talets slut som förlagor till Olof Rudbeck d.ä:s stora verk *Campus Elysii*. Av det sistnämnda verket undkom bara två volymer (1701 och 1702) den stora stadsbranden i Uppsala 1702. Martinsson och Rymans publikation, med namnet *Blomboken – Bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk* – är ett exempel på en förmodad fortsatt riktning mot ökat tillgängliggörande av stora botaniska verk. Den svenska nyttgåvan av André Mollets trespråkiga trädgårdstraktat *Jardin de Plaisir* från 1651 är ett annat exempel. Den har nyligen utkommit i två volymer; dels del I i form av facsimilupplagan *André Mollet. Le Jardin de Plaisir. Der Lustgarten. Lustgård* (2006), dels en kommenterad del II, även innehållande Mollets text på engelska (2007). Verken är ett samarbete mellan flera författare och redaktörer: Elina Antell, Sture Balgård, Anna Jakobsson, Göran Lindahl, Kjell Lundquist och Åke Nisbeth.

Även i andra europeiska länder pågår flitig verksamhet med att göra nyutgåvor av berömda hortikulturella verk i syfte att tillgängliggöra äldre tiders illustrationer av fruktsorter, rosor och mängder av andra prydnadsväxter. Förlaget Taschen bearbetade och engelskspråkiga planschutgåva av Basilius Beslers *Hortus Eystettensis* från 1613 – med titeln *The book of Plants, The Complete Plates* (2007) – är ett exempel.

Digitalt sker samma utveckling med publicering av stora botaniska och hortikulturella verk; ett exempel är *Flora Brasiliensis* on-line (<http://florabrasiliensis.cria.org.br>) samt danska Statens Museum for Kunsts digitala publicering av planscherna i *Gottorfer Codex*, utförda av Johannes Simon Holtzbecker någon gång mellan 1649 och 1659.

Flera forskare i och utanför Sverige har såsom redan nämnts studerat plantimport, växters introduktion och identifikation under flera sekler. Konstvetaren Badeloch Noldus utkom 2002 med sin avhandling *Handel in Goede Smaak. Architectuurbetrekkingen tussen Zweden en de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw*, där hon avhandlar 1600-talets utbyte av ”god smak” inom arkitektur mellan Sverige och Nederländerna. En del av arbetet innefattar även trädgårdsväxter.

Joachim Schnitters artikel ”Svenska Trädgårdsföreningen” (1832–1911). Der »Schwedische Gartenverein« in seiner Beziehung zur deutschen Gartenkultur” i *Die Gartenkunst* (Heft 1/2001) berör korrelationen mellan den svenska trädgårdsföreningens framväxt och tysk trädgårdskultur. Schnitter exemplifierar där betydelsen av tyska trädskole- och fröfirmor som leverantörer av plantmaterial till Sverige.

Kjell Lundquist har i ett flertal skrifter presenterat studier av växtmaterialet vid Tycho Brahes trädgård Uraniborg på ön Ven, exempelvis i *Tycho Brahe. Stjärnornas Herre* (1996). Hortonom Åsa Ahrlands avhandling *Den osynliga handen. Trädgårds-mästaren i 1700-talets Sverige* (2005) berör i flera avseenden mästarens material: växterna. Hortikultur och växter är också centralt tema i den omfattande boken *The Flowering of the Landscape Garden, English Pleasure Grounds 1720-1800* (1999), där Mark Laird, expert på landskapets historia, tar fasta på identifiering och karaktärisering av utländska växter som importerades och användes i engelska landskapsparker. Laird använder bland annat botaniska äldre illustrationer som referens, och visar med rekonstruktionsillustrationer odlingarnas uppbyggnad och karaktär.

I takt med att svenska gårdsarkiv inventeras och studeras når nytt material om enskilda svenska gods en läsekrets. Ibland är det gårdens egen släkt som bidragit till att lyfta fram kunskap ur arkiven. Ett exempel är boken *Blomsterminnen, Akvareller från Baldersnäs orangerie 1833-1852*, publicerad 1999, med introduktion av Lennart Waern. Den är i all enkelhet effektiv i

sin presentation av ett antal kolorerade teckningar föreställande Baldersnäs orangeriväxter från en sedan längre försvunnen växtsamling. Plantorna hade delvis inköpts av samma leverantör som anlätades vid Grönsöö under samma period.

En särskild genre som i det ökade trädgårdsintressets hägn också har fått förnyelse är presentationerna av botaniska illustrationer. Wilfrid Blunts *The Art of Botanical Illustration* från 1950 med efterföljande utgåvor har fått moderna efterföljare. 1996 utkom Anne-Marie Bogaert-Damins och Jacques A. Pirons *Images de jardins du XVIIe au XXe siècle*, baserad på samlingarna i Bibliothèque universitaire Moretus Plantin. År 2001 utkom Brent Elliott, verksam vid Lindley Library, RHS, med *An Illustrated History of the Garden Flora*, som regionsvis och med en färgillustration på nästan varje sida presenterar trädgårdsväxternas bakgrund, odlingsintroduktion, utseende och popularitet i vackert fickformat. 2005 kom den i svensk översättning.

Bevarande av kulturmiljöer

Utöver redan nämnda verk finns en omfattande och växande mängd artiklar och mindre skrifter som rör trädgårdskonstens historia, inte minst i tidskrifter och temanummer. Många av artiklarna är skrivna av författarna till de nämnda större verken. Här skall kort nämnas några temanummer vars tillkomst erinrar om en brytpunkt i tiden. Fyra av dem har några år på nacken. Det är dels *Kulturmiljövård* (5-6, 1990), dels *Utblick landskap* med tema *Restaurering* (nr 3, 1992), dels *Bebyggelsehistorisk tidskrift* med temat *Trädgårdar och parker: Historia, dagsläge* (nr 31-32, 1996), dels Riksantikvarieämbetets rapport *Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta* (1996). Samtliga innehåller artiklar om autenticitet samt lagliga och konstnärliga aspekter på vård och bevarande av historiska parker. De är tillkomna i ett skede när intresset för gamla park- och trädgårdsanläggningar just hade vaknat, och när oundvikliga eller aktiva förändringar befanns vara ett hot mot det levande kulturarvet.

Det femte temanumret är det yngsta – *Garden History* med temat *Sweden*, (vol. 32, nr 2, Winter 2004). Här presenterar ett flertal svenska författare sina projekt, med stor spännvidd i ämnena. Gästredaktören landskapsarkitekt Torbjörn Suneson introducerar numret med en översikt över publikationer om svensk trädgårdshistoria.

Det har också börjat göras forskning med själva bevarandeproblematiken och hanteringen av kulturmiljöer i fokus. Hur det kan ta sig uttryck för landskap med all deras komplexitet har etnologen Katarina Saltzman visat i sin avhandling *Inget landskap är en ö. Dialektik och praktik i öländska landskap*. (2003). Hon befinner sig med sin landskapsforskning i en tradition som är

under utveckling, där landskap som skapats och utnyttjats av nyttoinriktade människor numera tillmätts stora kulturhistoriska värden.

Den nya värderingen av landskapet är villkorad på så sätt att den är beroende av kontinuerlig mänsklig verksamhet och kunskap även om det ursprungliga och nyttoinriktade incitamentet inte längre finns. Upplevelse-baserad nutid bryts mot ålderdomliga skötselmetoder och en föränderlig omvärld, där den forna ramen för verksamheten är borta. I studierna av ett öländskt föränderligt kulturarv som man är satt att bevara, underhålla och utveckla tangerar Katarina Saltzman landskapsarkitektens och trädgårds-historikerns arbete. Flera vetenskapsdiscipliner måste rådfrågas och användas.

Den professionella trädgårdssfären

Till sist skall sägas att det naturligtvis inte bara är inom forskningsfären som kunskap tillkommer i ett ämne som trädgårdskonstens historia. Vetenskapliga arbeten startar ofta i något mindre arbete. För att nämna ett exempel vill jag påminna om de många examensarbeten inom landskapsarkitektur som har utarbetats om enskilda svenska anläggningar vid SLU. Arbetena har – inte minst – haft den effekten att de har väckt förvaltarnas, ägarnas och de boendes intresse för den egna gamla trädgårdsanläggningen. Denna ökande medvetandegrad har också betydelse för kulturarvet.

I början av forskningsöversikten nämndes trädgårdsjournalistiken. Den får också avsluta översikten. Trädgård och park är i grund och botten något frivilligt och lustfyllt. Allt som ökar kunskapen om ämnet ryms inte inom vetenskapliga termer. Men nu för tiden skriver trädgårdsskribenter omfattande egna verk, där historiskt källmaterial studeras och presenteras för en bredare läsekrets. Här kunde många namn nämnas, men Karin Berglund får exemplifiera denna produktiva grupp för svensk del, där en bok som hennes *Jag tänker på Linné: han som såg allt* (2007) är ett paradexempel. Från utländskt håll vill jag framhålla en likaså genomgripande och vacker bok, men här koncentrerad till en enda blommas historia: *The Tulip* (1999), skriven av trädgårdsskribenten Anna Pavord, England. Boken utkom redan året därpå på svenska, med den likaså enkla titeln *Tulpanen* (2000).

2 Metod och material

Inom kulturminnesvården agerar man ofta utifrån generell kunskap samt de föreställningar som råder om utvecklingen och epokers avtryck hos kulturobjekten. Tidsbrist och avsaknad av specialstudier är grunden till detta. Många gånger har man från kulturminnesvårdens sida gjort egna undersökningar inför en enskild uppgift; andra gånger har man kunnat begära hjälp utifrån, exempelvis för utarbetande av vårdprogram och vårdplaner för parkanläggningar. Men det har inte alltid varit möjligt att på djupet studera det enskilda fall som faktiskt skall behandlas. Generellt råder brist på specialstudier.²⁵

Denna avhandling om parken vid ett av Upplands mest kända kulturminnesobjekt är tillkommen som en del av Grönsöö-projektet, vilket påbörjades år 2000 vid dåvarande institutionen för landskapsplanering, numera institutionen för stad och land, Ultuna SLU.²⁶ Projektet finansierades av Riksbankens jubileumsfond och SLU. Syftet med projektet var att utveckla kunskap om metoder för hantering av historiska parkanläggningar och att göra en fallstudie av utvecklingen vid Grönsöö park och trädgård.

2.1 Synsätt och det teoranknutna begreppet landskap

Min forskningsfråga kan brytas upp i flera delfrågor, som generellt svarar på de övergripande frågorna var, vad och varför som bryts mot varandra och är beroende av varandra. Jag har använt mig av flera sorters material; dels

²⁵ Tack till Karl Johan Eklund, länsantikvarie i Uppsala län 1987-2006, för synpunkter på kulturminnesvårdens arbete och behov i samtal 3 september 2007. Eklund har under många år arbetet med Grönsöö som kulturhistoriskt objekt.

²⁶ Institutionen för stad och land bildades formellt 1 januari 2006, då institutionen för landskapsplanering (LPUL) gick samman med institutionen för landsbygdsutveckling och agroekologi (LAG).

material från gårdsarkivet, litteratur, den fysiska platsen samt familjens anteckningar och muntliga uppgifter.

Delfråga som rör följande:
1. VAR?	Platsens fysiska utformning och innehåll, t.ex. läge, gränser, områdesindelning, terräng, form, volymer, strukturer, konstruktioner, växtmaterial, djur, människor, byggnader, tidigare historia
2. VAD?	Verksamhet och upplevelser, t.ex. lekar, umgänge, skönhetsupplevelser, odling, vanor, åtgärder, motion, bevara historia, "bygga varumärke"
3. VARFÖR?	Uppfattningar, beslut och betydelser, till exempel: användarnas syften, konsekvenser, upplevda värden eller problem

Det finns en del äldre och nyare teoribildning, eller synsätt, rörande park och trädgård, som har bäring på de frågor jag ställt. Teorierna/synsätten berör såväl fråga 1 (VAR?) 2 (VAD?) och fråga 3 (VARFÖR?). Med utgångspunkt i tre personers teoretiska syn på syftet med att anlägga och inneha park- och trädgårdsanläggningar samt begreppet landskap kommer jag i det avslutande kapitlet *Reflektion och analys* återknyta Grönsöömaterialet till dessa tre synsätt.

Bevekelsegrunder för anläggande och innehav av en parkanläggning

I historiebeteckningen kring en anläggning som Grönsöö är ägarnas vilja intressant att studera mot de faktiska fysiska uttryck som kom till stånd och hur de förändrats med tiden. Flera nutida författare inom området herrgårdskultur och trädgårdshistoria uppehåller sig kring den amerikanske filosofen och ekonomen Thorstein Veblen (1857-1929), vars bok *The Theory of the Leisure Class* utkom 1899.²⁷ Veblen diskuterar där det amerikanska samhällets övre skikt och deras konsumtionsmönster. Det är framför allt hans uttryck *conspicuous leisure* (iögonenfallande fritid) och *conspicuous consumption* (iögonenfallande konsumtion) som diskuterats med

²⁷ Se Michel Conans "Introduction; Gardens into Cultural Change, 1550-1850" i *Bourgeois and Aristocratic Cultural Encounters in Garden Art, 1550-1850* (Conan ed. 2002) s. 2ff; Annegreth Dietzes avhandling *Garden Art and the Bourgeoisie 1750-1850; Social, Political and Economic Aspects of Garden Art in the South of Norway with a Focus on Plant Import* (2007, English ed.) s. 79ff; Anne Summers avhandling *Borgerliga ambitioner och adliga ideal* (2004) s. 322f.

avseende på de drivkrafter som ligger bakom påkostade trädgårdsanläggningar.²⁸

Det har kanske främst i fråga om stormaktstidens påkostade anläggningar och enorma parker varit oproblematiskt att se dem som statussymbol och extrema uttryck för extravagans. Michel Conan problematiserar i artikeln *Introduction; Gardens into Cultural Change, 1550-1850* synen på att utformningen av stora trädgårdsanläggningar och trädgårdskonst främst skulle bero av allmän tävlingslust, uttryckt inom rådande estetiska moden och uppfattningar. I stället, menar Conan, är trädgårdskonsten en spegling av samhällets sociala och kulturella utveckling i stort. Handelsförbindelser var en sådan faktor som fick avgörande betydelse för trädgårdarnas utformning. Annegreth Dietze ger utrymme åt detta i sin avhandling *Garden Art and the Bourgeoisie 1750-1850 /.../* (2006/2007).

Eftersom den parkanläggning som jag studerar genomgående har ägts och förändrats av adliga ätter, är det intressant att liksom Conan, Sumner och Dietze diskutera bevekelsegrunder för anläggande av påkostade parker.

Etnologen Bo Lönnqvist, Jyväskylä universitet, har i sin forskning huvudsakligen haft finska miljöer i fokus, men hans synsätt torde vara applicerbara även på svenska förhållanden och herrgårdsliv. Lönnqvist menar att trädgårds- och parkinnehav, (och dess användning och utformning) inom högre samhällsklasser var ett av många sätt att upprätthålla och ge näring åt självbilden av sin familj, sitt sammanhang och sin ställning. Denna strävan, tog sig många olika, små och stora uttryck.²⁹

Lönnqvist menar att man omhuldar och odlar sin ätt, sitt namn och sitt arv i allt från det lilla broderade monogrammet på en linnenerviett till skapandet av privata hela miljöer kring sitt gods. Det här synsättet påminner något om Veblens påstådda drivkraft till att skapa påkostade anläggningar.

²⁸ Veblen menar att iögonenfallande konsumtion och iögonenfallande fritid var vad överklassen ägnade sig åt i strävan efter att bibehålla, markera och helst öka sitt ekonomiska anseende. Den lediga tiden i sig väckte knappast uppmärksamhet, utan den måste omsättas i vanor, handlingar och kunskaper som tydligt markerade vem man hade att göra med. Han exemplifierar med en mängd fenomen, handlingar och ideal såsom utgående från denna enda och rådande strävan: allt är ett uttryck för människors vilja att tillhöra det "passande" och det som anstår den klass man tillhör. De övre samhällsskiktens förkärlek för vissa sporter, kunskaper, färdigheter, vanor, umgängen och uppföranden var samtliga uppenbart beroende av fritid, det vill säga tidsmässigt utrymme och möjlighet att slippa arbeta. Allt detta, menar Veblen, fungerade som en skylt mot omvärlden att "jag har råd att inte arbeta".

²⁹ Bo Lönnqvist talade 27 september 2002 ur ett 1700-talsperspektiv med föreläsningen "1700-tallets överklasse – en elitekultur på tvers av landegrensene" vid Nordisk slotts- och herregårdssymposium som hölls på temat "1700-tallets adel og storborgerskap – makt, representasjon og selvforståelse". Oslo Bymuseum, 26-27 september 2002.

Men Veblen, menar jag, har markant större tyngdpunkt på att upprätthålla ställning och avstånd gentemot lägre klasser genom att skapa väl synliga markörer, till exempel dyrbara anläggningar. Lönnqvist lyfter däremot fram hur man omhuldar ätten och familjen också i det lilla livet, som andra kanske aldrig ser eller ens vet om. Man vårdar banden till tidigare generationer och blir förvaltare och upprätthållare.

Begreppen landskap, park och trädgård

I avhandlingen används ofta orden landskap, park och trädgård. Deras betydelse som begrepp och fysisk plats överlappar varandra. Jag använder dessutom begreppen på två sätt i avhandlingen – dels ett generellt, dels ett mera specifikt. Det generella sättet att använda orden landskap, park och trädgård sker i löpande text i flera kapitel. Med 'landskap' menas då Grönsöös omnejd, det vill säga vatten, jordbruksmark och bebyggd mark, utan att närmare precisera några gränser. Med 'parkanläggningen' eller 'parken' i löpande text menas generellt det fysiska och relativt tydligt avgränsade området närmast huvudgården, som huvudsakligen består av fruktodlingar eller andra näraliggande gestaltade ytor, men som också innefattar Djurgårdarna. I norr utgörs gränsen av Gula villan (före detta trädgårdsmästarebostaden) samt diket bortom den igenlagda dammen och allén längs Stora frukträdgården; i väster och sydväst är gränsen given av udden med huvudbyggnaden, brygghuset och terrasserna; i söder går gränsen utmed vattnet vid Bränneriet och längs Djurgårdens strandlinje; i öster är gränsen alltså Djurgårdens yttergräns mot vattnet.

Ett annat, mera specifika sätt att använda begreppen landskap, park och trädgård på härrör från behovet av att kunna diskutera vad det är i anläggningen som skapar mening och utrymme för ögat, känslan, örat etc. I den avslutande reflektionen i denna avhandling berörs användningen av landskap, park och trädgård på ett sätt som kräver större precision i begreppen. För att kunna diskutera svaret på fråga 1 enligt ovan (Var?) måste man till exempel ha bestämt vad begreppen park, landskap och trädgård innefattar. I Grönsöös fall är det en särskilt viktig fråga, eftersom ön i sig självt samt vattnet, öar, holmar, skog och åkerlandskap flyter ihop till ett sceneri, som inte på något ställe avbryts av ett staket eller liknande barriär. Detta har i sin tur bäring på fråga 2 (Vad?), eftersom det självbiografiska källmaterialet inte i sig självt ger några definitioner eller avgränsningar för vad som då ansågs tillhöra parken, tvärtom flyter 'trädgård' eller 'parken' ihop med de omgivande örtrika ängs- och hagmarkerna.

I diskussionen kring detta kommer jag därför att utgå från en föreslagen precisering och definition av dessa begrepp, som utarbetats av trädgårds-

historikern Peter Goodchild, föreståndare för GARLAND (The Garden and Landscape Heritage Trust) i York. Peter Goodchild har länge arbetat med att försöka definiera och förklara begreppet landskap (landscape). Arbetet har förelagat i olika uppdaterade versioner. Goodchild strävar bland annat efter en fungerande beskrivning av de fysiska gränserna för begreppet landskap, där också park och trädgård ingår. Han ger också sin syn på vad som rimligen kan inkluderas i begreppen i modern mening.³⁰

I *A Suggested Primary Definition of Landscape*, version 28 November 2006, presenterar Goodchild den grundläggande definitionen av 'landscape' enligt nedan:³¹

A landscape is a concept, a real or imaginary environment, image or view in which the land, and natural and semi-natural elements, are prominent, dominant or the only ones. Landscapes may, and often do, include humans and man-made components as well. They are the product of the appearance, uses and perceptions of places that are part of the outdoor environment.

Till den grundläggande definitionen har Goodchild lagt nio deldefinitioner (explanatory notes), som utvecklar begreppet. Bland annat berörs landskapets gränser, och hur ett landskap kan upplevas från en eller flera platser (viewing points). Från var och en av dessa platser kan landskapet betraktas i olika riktningar. Om det finns flera platser varifrån landskapet kan upplevas, kan man föreställa sig att de utgör en grupp av relaterade platser, där den sammanbindande faktorn exempelvis kan vara att samtliga platser ligger utmed en vägsträcka, eller inom ett avgränsat område. Vägområdet eller det avgränsade området är då landskapets 'kärna' (core), varifrån en betraktare kan uppleva landskapet. Det område som ligger bortom kärnan kan utgöra ett viktigt bidrag till karaktären hos kärnan. Goodchild kallar dessa yttre delar av landskapet för 'setting', 'the setting of the core area'. Jag uppfattar detta som motsvarande den 'överblickbara omgivningen'. Tillsammans bygger kärnan och den överblickbara omgivningen upp landskapet. Deras storleksrelation kan växla, men ofta är de inte av samma storleksordning, menar Goodchild.

Vidare gör Goodchild en typindelning av fysiska landskap, varav 'Gardens, Parks and Designed Ornamental Landscapes' är en landskapstyp, vilken karaktäriseras och särskiljs från andra landskapstyper genom /.../ "the

³⁰ Jämför Kjell Lundquists analys av begreppet trädgård i artikeln "Något om begreppet trädgård och dess förändrade innebörd" i *Nordisk Arkitekturforskning* (1997 nr 4., vol. 10, s. 38-58), vilken återkom i hans licentiatavhandling *Bidrag till kännedomen om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige* (2000), då som artikel I.

³¹ http://www.icomos.fi/HUL_US_Goodchild2.pdf.

high level of ornamental work, aesthetic modification and improvement, and horticultural activity that they exhibit”.

Peter Goodchild har kontinuerligt reviderat sitt förslag till definition.³² En skillnad mellan en version från 18 januari 2005 och den nu refererade versionen, är att Goodchild nu har lagt till vad som kan påverka en persons upplevelse av landskapet med avseende på personens egna referensramar:

The nature of the experience is very likely to be affected by the observer's frame of mind at the time of viewing and also by the ideas and emotions that the observer associates with what he or she perceives. /.../

The ideas and emotions that are in the mind of the observer will depend on many factors, including his or her cultural background and general education. Sources of ideas and emotions include, amongst other things, the current oral or visual culture, and the literature and pictorial imagery with which the observer is familiar.

Från att inledningsvis ha behandlat landskapet i sig självt, innefattar nu alltså definitionen även mottagaren som en påverkande faktor. I och med denna förändring och nya passus berör Goodchild ytterligare en aspekt som har bäring på mitt arbete, och som jag återkommer till.

2.2 Metoder

Hela avhandlingsarbetet har präglats av ett ständigt återkommande till källmaterialet, till parken och till familjen von Ehrenheim. I en iterativ process har samma material och plats rådfrågats och värderats på nytt. Till detta har lagts nytt material som inte var känt från början. Nya frågor har uppstått under vägen. Det rika självbiografiska materialet har manat till sällning men också till omläsning i många delar.

Mitt arbetssätt har styrts av följande faktorer:

- 1) ämnestillhörighet (landskapsarkitektur, tvärvetenskapligt, förståelseinriktat)
- 2) Valet att arbeta med en historisk anläggning och därmed historiskt källmaterial, gårdsarkivets innehåll
- 3) Valet av det personliga, självbiografiska källmaterialet
- 4) Valet av framställningssätt i avhandlingen (monografi, berättande, att förmedla förståelse)

³² Goodchild, Peter, personligt meddelande e-post 25 februari 2005. Goodchild lade fram en version vid ett seminarium 2001 inom Grönsöo-projektet vid Ultuna, SLU., och har efter detta fortsatt att kontinuerligt revidera och utveckla definitionen.

Den hortikulturella delen har delvis närmats sig botanikens område. Strävan att ur det personliga, självbiografiska materialet se sammanhang och händelseförlopp men också den unika platsen, individen och situationen har jag gemensam med många historiker och etnologer. På detta sätt har en tvärvetenskaplig ansats inte bara eftersträvat, utan varit nödvändig för avhandlingens genomförande.

Hermeneutisk metod

I *Tolkning, förståelse, vetande. Hermeneutik i teori och praktik* (1994) förklarar Per-Johan Ödman vad som utmärker hermeneutiken. En viktig del av den är att den räknar med att forskaren har ett aspektseende, det vill säga att vi aldrig helt kan lösgöra oss själva och vår bakgrund från våra studier av verkligheten. Vi är individer som ser på saker på olika sätt, vi har exempelvis en förförståelse för vårt ämne. Forskningen blir olika beroende på vem som utför den.

Ödman påpekar att hermeneutiken är ”principiellt odogmatisk”, och att den inte utger sig för att vara en enda bestämd metod. Det hänger samman med just detta, att världen och dess fenomen kan förstås på flera sätt. Det betyder dock inte att allt är relativistiskt. Alla sätt att förstå något på uppfattas inte som likvärdiga, poängterar Ödman. På samma sätt kan olika framställningssätt, språkbruk och andra grepp antingen förmedla och lyfta fram forskningsresultatet, eller omintetgöra läsoplevelse och förståelse.³³

Generellt har forskningsarbetet inriktats på att kritiskt granska och tolka källmaterialet. Som förståelseinriktad forskning har arbetsprocessen präglats av den hermeneutiska metoden där både frågeställningen, det självbiografiska materialet, tolkningsmomenten, slutresultatet och framställningen hör ihop med hermeneutikens arbetssätt. Man talar inom hermeneutiken om den hermeneutiska cirkeln eller spiralen, som metaforiskt beskriver förståelsens framväxt. Nya frågor och rön ställs mot de gamla frågorna och de gamla rönen, där forskaren stegvis bearbetar materialet fram mot det som inom naturvetenskap brukar kallas resultat, men som inom samhällsvetenskap snarare kallas *förståelse*.

Fenomenet att låta en oväntad upptäckt ändra fokus och utgångspunkt är så pass vanligt att det återfinns som begrepp inom forskningsvärlden, i engelskt språkbruk kallat *serendipity*.³⁴ Att låta *serendipiteten*, som det heter i svensk version, vara en självklar del i arbetsprocessen kan sägas ingå i det hermeneutiska synsättet. Det karaktäriseras av ett sökande och öppet

³³ s. 10f.

³⁴ *The Oxford Dictionary of Current English* (1986) [Allen, R. E. ed.] Oxford University Press: Serendipity = *faculty of making happy discoveries by accident* [coined by Horace Walpole].

förhållningssätt till vad källorna och de framväxande rönen bjuder inför det fortsatta arbetet.³⁵

Där naturvetenskapen har upprepningsbarhet som ett kriterium på god forskning; kräver den hermeneutiska metoden i stället ett transparent framställningssätt, forskaren/uttolkaren kopplar det studerade materialet/fenomenet till resultatet med hjälp av vederhäftig källhänvisning samt till eventuella teorier och metoder.

Att förmedla förståelse

De till stora delar ostrukturerade levnadsminnena fick vänta många decennier på läsning av andra än familjen. Att som forskare använda och sätta tilltro till den här typen av personligt material exemplifierar skillnaderna mellan kvalitativ och kvantitativ forskningsmetod. Att hellre lyssna ”på få som säger mycket än på många som säger litet” är, med Ella Johanssons ord, en sammanfattning av det etnologiska synsättet kring dessa bägge metoders utgångspunkt.³⁶

Valet att arbeta med det handskrivna, personliga och självbiografiska materialet har inneburit ställningstaganden och arbetsätt som är en metod i sig. Per-Johan Ödman skriver om kriteriefrågor som en central del inom hermeneutisk metod. Forskaren måste, menar Ödman, tillgodose tre sorters uppgifter knutna till kriteriefrågorna. För det första skall ett tolkningssystem byggas upp, vars delar hänger ihop logiskt. För det andra skall tolkningssystemet och tolkningarna hänga samman med tolkningsobjektet. För det tredje skall forskaren lyckas förmedla förståelsen av det uttolkade till läsaren.³⁷

Ödman ger ett exempel på hur man kan tolka och förmedla ett dagboksmaterial och vad poängen är.³⁸ Som parallell till mitt fall med självbiografiskt material är exemplet intressant. Exemplet rör torparens Sven Andersson Kinberg. Ödman beskriver hur Kinbergs liv levdes inom ramen för en samhällsutveckling som i sig självt var mera genomlyst och beforskad än den samhällsgrupp som Kinberg tillhörde. I studiet av Kinbergs dagböcker, vilka lyckligen hade bevarats genom en rad omständigheter, kan

³⁵ Om serendipitet: se exempelvis arkitekturforskaren Björn Linns förord till *Arkitektur som kunskap* (1998 s. 4), där han menar att *serendipiteten* har spelat en viktig roll som forskningsmetod i hans sökande efter kunskapsteoretisk förståelse.

³⁶ Johansson, ”Det lilla som många sagt”, i *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner* (1999).

³⁷ Ödman, 1994, s. 86f.

³⁸ Avsnittet ”12. S. A. Kinbergs dagbok (Exempel 3)” s. 146ff.

man förena den enskilda människans öden med samhällsomvandlingen, menar Ödman:

I lyckliga fall kan en sådan skildring medföra att vi kan känna igen oss själva i historien, varvid vi också lättare lär oss något *av* den. Och denna förståelse verkar dialektiskt så att vi också lär oss mer *om* historien. Vi kan förstå den på ett annat sätt, när vi fattat vilken innebörd den hade för en gång levande individer.

Min avhandling rör en annan samhällsklass än torparens, men strävan efter dialektisk förståelse är densamma; genom att studera Erik von Ehrenheims levnadsminnen om Grönsöö och dess parkanläggning, hoppas jag kunna förmedla förståelse för ett fall som representerar svensk trädgårdshistoria, och numera också är en del av ett uppmärksammat kulturobjekt.

Angående själva framställningen poängterar Ödman vikten av ett klart och enkelt språkbruk, och att läsaren skall kunna ”kontrollera uttolkarens tolkningar och slutsatser”. Detta krav hänger samman med tolkarens sätt att delge läsaren dokumentation och argumentation kring tolkningsobjektet.³⁹

Denna anhandlings fjärde kapitel, som bygger på Erik von Ehrenheims levnadsminnen, har skrivits kring teman, varav de allra flesta berör användning och upplevelse av parken. Eftersom vissa sysslor och upplevelser spänner över lång tid har de inte kunnat presenteras kronologiskt, men strävan har varit att i den mån det går hålla en tidslinje.

Jag har strävat efter att låta läsaren sjunka in i texten utan alltför många avbrott och referenser till nutid. Eftersom referenser, kommentarer och diskussion om betydelse av avsnittets innehåll är väsentligt (jämför Ödmans tal om dokumentation och argumentation) har jag valt att så långt möjligt lägga det först i varje avsnitt. Läsaren skall kunna föreställa sig de händelser och det liv som utspelade sig, utan ständiga avbrott som återför läsaren till nutid.

Genomförande

Många arbetsdagar har genomförts på plats, i Grönsöös flygelbyggnad. Under de återkommande Grönsööbesöken som sträckte sig över flera år och alla årstider, blev jag varse parkens många olika uttryck. Det är uttryck som till stor del beror av årstiden, tiden på dygnet, vädret och ljuset. En inventering av parkens äldre kulturväxter och dominerande vilda arter uppmärksammade mig på lågmälda, ibland nästan dolda effekter och kvaliteter.

³⁹ Ödman, 1994, s. 190.

Genom egen odling av en del arter som odlades vid Grönsö under 1840-talet har jag kunnat studera deras utveckling och odlingsvillkor på nära håll. Att följa en växt från start till slut ger insikter i de egenskaper hos växten som odlaren eftersträvade, men också de egenskaper som kan ha bidragit till numera sällsynta växters försvinnande.

För de delar av avhandlingen som rör botanik och hortikultur har nödvändiga uppgifter hämtats i vetenskapliga studier, olika organisationers samlingar, i specialinriktade odlarsällskap och specialiserade plantskolor. Det stod dock tidigt klart att endast en del av svaren på mina frågor inom hortikultur ryms inom litteraturen, universitetsvärlden och vetenskapliga verk. De botaniska trädgårdarna har vid förfrågan sällan hyst de arter jag efterfrågat. Därför har arbetet med de botaniska/hortikulturella delarna delvis skett genom kontakter med enskilda personer inom den specialintresserade amatörvärlden, där stor kunskap finns för en del växtgrupper.

Metoden att söka svar och adresser utanför de institutionaliserade samlingarna och att förlita sig på andras svarsvilja utanför betald tid har begränsningar. Med e-post, vanliga brev, möten, telefonsamtal och i något fall också levande växtmaterial har dock många människor valt att hjälpa mig.

2.3 Källmaterialet

1800-talet är, som tidigare nämnts, relativt dåligt representerat i litteraturen om Grönsö park. De fysiska spåren i anläggningen är ännu färre, trots att det var en intensiv period i Grönsö historia. Att 1900-talsbeskrivningarna av Grönsö park till stor del uppehåller sig kring fruktodlingarna, den mäktiga parklinden och de många välbevarande 1700-talsdelarna (terrasserna, rampen, alléer, häckar, det kinesiska snäckhuset) är inte förvånande. Det var redan då, liksom idag, märkligt och karaktärsgivande.

Till skillnad från oss som idag besöker parken kunde det tidiga 1900-talets skribenter uppleva 1800-talet, fortfarande fullt synligt i både byggnader, anläggningar och odlingar. Ändå uppehöll sig författarna i anmärkningsvärt liten grad vid 1800-talet, sådant det framträdde ännu flera decennier in på 1900-talet. Det lilla som skrevs om 1800-talet uppehåller sig i hög grad kring några förslagsritningar, som till stor del aldrig genomfördes.

Flera författare under 1900-talets första hälft fick många uppgifter muntligt berättade av Erik och Alice von Ehrenheim. Andra uppgifter tillhandahölls skriftligt. Vid denna tid nämndes inget om de två källmaterial som nu är mina huvudsakliga källor; det vill säga Erik von Ehrenheims

anteckningsböcker samt hans farfar Reinhold Fredrik von Ehrenheims frö- och plantlistor.

Skälen till att dessa material inte användes kan ha varit flera. Anteckningsböckernas blandade och personliga innehåll, piktur och ofta skissartade framställning var knappast lämpligt att överrätta som arbetsmaterial till gäster och skribenter. Plant- och frölistorna ansågs möjligen alltför specialiserade, eller så var de inte ens kända för Erik von Ehrenheim. Det var troligen Alice von Ehrenheim som en gång tog dem tillvara, att döma av handskriften på kuvertet de förvaras i. Ett annat skäl till deras frånvaro i tidigare arbeten kan ha varit att de odlingar de representerar, inte framhävde eller tydliggjorde den dominerande bilden av Grönsöö – den lite högstämnda och arkitektoniskt imponerande och harmoniska bilden.

1800-talets svenska herrgårdsparkar erbjöd miljöer som i allt tjänade det lilla livets och de mindre sammankomsternas syften. Erik von Ehrenheims levnadsminnen, skrivna i brytningstiden mellan herrgårdarnas livsform och en modernare tids villkor, öppnar möjligheten att se hur konstruktionen av Grönsöö som kulturarv tog form. Studier av det personliga materialet lägger fram ägarnas och förvaltarnas syn, där samtida intressenter ibland har haft divergerande åsikter. Olika grupperingar inom familjen svarar för olika delar av parkens användning, betydelse och utveckling. Här finns barnen, de vuxna, ogifta och makar, ägare och förvaltare, permanent boende och sommarboende. Erik von Ehrenheim hann själv uppleva alla dessa faser vid Grönsöö. Genom levnadsminnena ser vi relationen mellan platsen och individen sådan den tedde sig till vardags, men också vid särskilda tillfällen.

Trädgårdsodlingen vid 1840-talets Grönsöö, som i denna avhandling studeras utifrån växtlistor, var en praktisk-estetisk syssla. Den estetiska uppfattningen var vid denna tid tätt kopplad till de enskilda växtindividerna. De enskilda växterna och deras specifika utseende och nyhetsvärde var avgörande för hovmarskalkens växtimport och odlingar. Till skillnad från levnadsminnena är växtlistorna ett ämnesmässigt väl sammanhållet material med en tydlig och avgränsad användningsbarhet.

Levnadsminnena och växtlistorna kompletterar varandra och speglar delvis samma tidperiod, vilket förstärker möjligheten att kunna uttala sig om 1800-talets park.

Erik von Ehrenheims levnadsminnen

Totalt omfattar de 36 studerade böckerna drygt 5 000 textsidor. Deras titlar återges i inledningen till kapitel 5, *Grönsöö park och trädgård i Erik von Ehrenheims levnadsminnen*.

Anteckningsböckerna är tillkomna på olika sätt och skiljer sig åt i struktur och noggrannhet. En del är omarbetade och omstrukturerade tidigare anteckningar. Andra delar är avskrivna brev, uppräknningar och noteringar. De har bearbetats av honom själv på så vis att inskjutna ord, strykningar och förklaringar har lagts till. Trots hans arbete med att kronologisera, omarbeta och sortera stoffet i böckerna så föreligger materialet i ett ojämnt skick ur läsbarhetssynpunkt.

En genomgång och sammanställning av böckernas huvudsakliga innehåll visar följande dominerande ämneskategorier: Barnen specifikt (över 800 sidor), Grönsöo gods och familjeliv (över 800 sidor), Biografika, relationer, umgänge, skvaller (ca 700 sidor), Resor (över 600 sidor), Studier, examina, studentliv etc (över 300 sidor), Betraktelser, religiositet (ca 300 sidor). Erik von Ehrenheim återkommer också ofta till själva skrivprocessen och vad han vill ha redovisat i anteckningarna. Stoffet som har fullt eller huvudsakligt fokus på Grönsöo fördelar sig på flera teman, där hans barndomstid samt de egna barnens lekar är en dominerande del på sammanlagt flera hundra sidor.

I historisk forskning delar man upp forskningen i dels sådan forskning som studerar källor för att nå kunskap om en historisk verklighet, dels forskning som studerar källan för dess egen skull. Att Erik von Ehrenheim skrev så flitigt på det sätt han gjorde är intressant och tidstypiskt. Men i denna avhandling används hans material i första hand för att nå kunskap om händelser och meningsbärande uttryck under 1800-talet.

Reinhold Fredrik von Ehrenheims växt- och frölistor

I gårdsarkivet finns elva äldre dokument som jag sammanfattningsvis kallar växtlistor. Listorna har inte tidigare studerats. Deras rubriker återges i inledningen till kapitel 4, *Hovmarskalkens odlingar 1840-1842*.

Tio av listorna kan direkt eller indirekt hänföras till 1840-talets början. Dessa tio förtecknar plantor och frön som antingen redan fanns eller som rekvirerats och/eller anlänt till Grönsöo. Sammantaget förtecknas flera hundra taxa, varav det stora flertalet är prydnadsväxter.

Listorna är skrivna som privata minnesanteckningar för hovmarskalkens och trädgårdsmästarens räkning. En av listorna är en skiss över en planerad eller möjligen påbörjad lilje- och dahliarabatt utmed huvudbyggnadens sjösida. Det stora flertalet listor är med stor sannolikhet skrivna av hovmarskalken själv. Ett par av listorna är definitivt skrivna av honom som praktiska anvisningar för trädgårdsmästaren. Det elfte dokumentet – en förteckning över dahliasorter – saknar tidsangivelse och säker koppling till

Grönsöös odlingar. Växtlistorna har inte studerats eller kommenterats tidigare i litteratur rörande Grönsöö.

Inom trädgårds- och parkhistoria talas ofta om skilda epokers ”stilar”, och vi formulerar oss i termer av uttryck, helhetsintryck, gestaltning och komposition. Med studier av Grönsöös växtlistor strävar jag efter att identifiera och förstå de minsta beståndsdelarna – de enskilda växt-individerna, plantorna, i det bygge som vi kallar helhet, rabatt eller uttryck. Genom att identifiera och föreställa oss växterna kan vi förstå den del av 1800-talets trädgårdsarv som så starkt präglades av hortikultur och växtimportens möjligheter.

Förutsatt att växterna som noterats i listorna går att identifiera, berättar de om estetiska uttryck både hos enskilda växter, i kompositioner och kombinationer, samt vilket nyhetsvärde det importerade materialet kan ha haft.

Användningsbarhet av levnadsminnena och växtlistorna

Som självbiografiskt material måste Erik von Ehrenheims levnadsminnen granskas med försiktighet då de används som berättande källa.⁴¹ Men eftersom de till stor del skildrar händelser som andra personer var delaktiga i hade Erik von Ehrenheim inte bara sitt eget krav på att återge kontrollbara händelseförlopp och uppgifter korrekt, utan även omgivningens. I Eriks fall kunde anteckningarna läsas av den nära familjekretsen redan under hans livstid, och så skedde också. Han återkommer också i texten till sin strävan efter att återge uppgifter korrekt.

Ett källkritiskt problem är det däremot att levnadsminnena har tillkommit i omgångar, ibland som avskrifter av äldre material, ibland som tillägg på äldre dagar. Många av de skildrade händelserna hade, då de nedtecknades, utspelat sig flera decennier tillbaka. Tiden som förflöt mellan dåtid och nedteckningstillfälle påverkade med säkerhet urvalen av det äldre materialet och de senare tilläggen, liksom själva framställningen.

För mina syften anser jag dessa problem vara överkomliga. Forskning och jämförelser mellan personer som har upplevt samma saker visar att vuxna individers uppfattning om längre tidsperioders allmänna karaktär oftast är riktig. Även då uppenbara fel påvisats i hågkomsten av detaljer har försök visat att den betydelsebärande delen av minnena vanligen överensstämmer.⁴²

⁴¹ Om begreppet levnadsminnen och andra självbiografiska material, se exempelvis agrarhistoriker Britt Liljewalls *Självskrivna liv* (2001, s. 51ff) där hon analyserar olika folkliga självbiografiska material under 1800-talet med avseende på deras tillkomst, innehåll och användningsbarhet som historiskt källmaterial.

⁴² Schachter, *Sökandet efter minnet*, 1997, s. 107.

Forskning har däremot visat att vuxna människors hågkomster från barndomens händelser har den vuxnes struktur i narrationen (berättandet). En vuxen person har tillägnat sig ett särskilt sätt att bygga upp återgivandet av händelser. Detta är ett slags "adultisering" av händelserna.⁴³ Men inte heller detta stjälper möjligheten att använda Erik von Ehrenheims levnadsminnen, även om citaten, i de fall de förekommer, är en alder mans formulering av minnen från yngre dagar.

Växtlistornas användningsbarhet skall nu kort diskuteras. Problematiken med dem är främst dels fullständigheten, dels representativiteten, dels korrektheten.

Frågan om fullständighet har med uppsåtet och bevarandet att göra. Några av listornas rubriker indikerar att de vid tillfället då listan gjordes, kan ha upptagit alla fröer som fanns i lager, eller alla växter som just då fanns i orangeriet. Men säkra kan vi inte vara. Samtliga listor har karaktären av internt och personligt material; de utlovar ingen fullständighet. Bevarandet har skett på okänd väg utan att ha lämnat spår i arkivförteckningar o.d., och vilka övriga listor som möjligen har funnits och därefter försvunnit är okänt. Detta hör i sin tur ihop med den andra problematiken, den om representativiteten. Hur mycket av det som beställdes och odlades speglas i listorna? En del av problemet löses av att hovmarskalkens barnbarn tecknat minnesbilder av sin barndoms trädgård. Därigenom ges belägg för, och kunskap om, en annan typ av odling än den allra mest exklusiva.

De allra flesta taxa som nämns i listorna återfinns i de samtida tyska plant- och frökataloger från de leverantörer som anlätades. Genom jämförelse med listornas namn och katalogernas namn och beskrivning har inte bara frågetecken kunnat rätas ut, utan ytterligare kunskap kunnat extraheras ur listorna. Ett fåtal växtnamn figurerar dock i listorna utan att återfinnas i katalogerna. För ett par av dessa namn är läget sådant, att jag inte alls kunnat identifiera dem. För de andra gäller, att leverantören förblir okänd.

Perioden som flertalet listor med säkerhet är knutna till 1840, 1841, 1842, är kort. Jag har tolkat detta som att även den här typen av exotiska odlingar var tämligen kortlivad, kanske inte mycket längre än den period listorna speglar. I vilket fall som helst speglar listorna rimligen en period då Grönsöös växtimport stod på topp, och med det i åtanke är listorna fullt gångbara även ur representationssynpunkt.

Så var det frågan om korrektheten. Som redan nämnts, har flera osäkra namn och stavningar och ibland hela identifieringen tillkommit tack vare de samtida katalogerna. Utan dem hade uppgiften varit svårare. Det faktum att

⁴³ Kotre 1995, s. 158f.

många namn återkommer i olika listor har också underlättat arbetet. Med avseende på växtnamnen har, så som nämndes i avhandlingens inledande kapitel, många frågetecken rests på grund av de nomenklatoriska svårigheter som ofta följer men den här typen av material. Den svårigheten delas av många andra, och tillräckligt många frågetecken har kunnat rätas ut för att listorna skall svara på mina frågor.

I arbetets början transkriberade jag växtlistorna så originaltroget som möjligt med avseende på växtnamnens stavning, understrykningar, linjer, namnens placering i förhållande till varandra, nedflyttningstecken, bockar i kanten etc. Avskrifterna utgjorde mitt arbetsunderlag. Originalen användes återkommande för kontroll av namn med svårtydd piktur etc.

I bilaga 2 och 3 redovisas samtliga växter. I många fall kräver identifieringen en kommentar, som då ligger dessa i ett notliknande system sist i bilagan. Detsamma gäller den kommenterade bilddelen i kapitlet om hovmarskalkens odlingar.

2.4 Avgränsning

Avhandlingen koncentreras till perioden 1820- 1925. Perioden börjar med det år då släkten von Ehrenheim genom hovmarskalken Reinhold Fredrik von Ehrenheim kom till Grönsöö. 100 år senare, 1920, finns inte samma skarpa gräns, men något år efter 1920 slutförde Erik von Ehrenheim sammanställningen av sina levnadsminnen. Då hade fyra generationer bebott Grönsöö, och en femte skulle snart komma.

Fokus ligger på två generationers källmaterial; dels hovmarskalkens tid, dels Erik von Ehrenheims och hans hustru Alice von Ehrenheims tid. Mellangenerationen berörs återkommande i samband med de övriga familjemedlemmarnas tid på Grönsöö.

Hovmarskalkens odlingar har proportionellt sett fått stort utrymme. Jag bedömde hans material från tiden 1840-42 som nödvändigt och intressant att studera ingående. Källmaterial och kunskap rörande Grönsöös odlingar från den tiden är begränsade, vilket föranledde att stor vikt lagts vid det material som faktiskt bevarats. Jag tror också att det kan bidra till en diskussion kring hur vi kan studera det tidiga 1800-talets växtmaterial.

Det hade varit lockande att ge de pomologiska arbetena under Alice von Ehrenheims tid större utrymme i avhandlingen. Det finns också anteckningsböcker från hennes tid rörande köksväxter och prydnadsblommor, som i ett annat sammanhang vore intressanta att studera närmare. Jag har valt att koncentrerat mig på hennes viljeinriktning som utåtriktad fruktodlare, men också på odlingarnas roll i anläggningen som helhet, trädantal i stora drag

och i viss mån fruktslag och fruktsorter. Däremot har jag lämnat en del material åt framtiden åt den som vill fokusera på de pomologiska och ekonomiska aspekterna. För den som ytterligare vill studera Grönsöö som gods, med ekonomiska aspekter på jordbruket, skogen, djurhållningen och hushållsutgifter finns ett bra ekonomiskt underlagsmaterial från och med tiden 1820 och framåt.

Över huvud taget frestar en plats som Grönsöö till många utvecklingar i olika riktningar. Både tidsperioden, källmaterialet och Grönsöös roll som kulturarv bidrar till detta. Rika möjligheter till framtida intressanta djupdykningar finns. Inom avhandlingens ramar ryms förstås ett begränsat innehåll.

De personliga kontakterna med familjen von Ehrenheim har i princip begränsats till förvaltarna av Grönsöö, det vill säga de nu boende familjemedlemmarna i huvudbyggnaden och flygeln. I de fall övriga familjemedlemmar kontaktats framgår detta i brödtexten. Fokus har legat på hur man agerat på plats vid huvudgården Grönsöö. En mera komplex bild av ett släktgods och dess förgreningar får anstå.

2.5 Avhandlingens upplägg

I det närmast följande kapitlet *Metod och material* diskuteras utgångspunkter, metoder och källmaterial. Därpå följer en historik, som presenterar de huvudsakliga dragen i parkanläggningens framväxt från 1600-talets första fruktodling fram till idag. I bilaga 1 finns en inventering av Grönsöös bevarade äldre kulturväxter och dominerande vilda arter. Historiken tjänar som underlag för de därpå följande tre huvudkapitlen, och har fått relativt stort utrymme.

All trädgårdsforskning och forskning om landskap förhåller sig till förändringsprocesser. I Grönsöös fall är det ovanligt lätt att överskådligt kunna visa olika seklers formspråk och tillägg. Efter historikens svep över tiden kommer så avhandlingens tre huvudkapitel, som vill gå på djupet med tre forna familjemedlemmars intryck och avtryck i parkanläggningen under perioden 1820- ca 1925. Först ut är hovmarskalken, vars växtintresse är föremål för kapitel 4, *Hovmarskalkens odlingar 1840-1842*. Kapitlet bygger på frö- och plantlistor som han lämnade efter sig. Utifrån dem presenteras ny kunskap om denna hortikulturellt sett mycket aktiva, men hittills okända, period vid Grönsöö.

Ett urval av hovmarskalkens växter presenteras i en kommenterad bilddel, som utgör kapitlets andra halva. Syftet är att på ett samlat sätt återge något av den många gånger exotiska mångfald av växter som lockade hovmarskalken.

I bilaga 2 finns en sammanställning i tabellform över samtliga listors växter i samma ordning som i originalen. Växterna återges i originalstavning samt med nuvarande vetenskapligt namn. I bilaga 3 presenteras samtliga växter i alfabetisk ordning efter gällande vetenskapligt namn. Där finns också uppgifter om antal, leveransform, leverantör, årtal och placering i parken i de fall detta framgår av listorna.

Därefter följer kapitel 5, *Grönsöö park och trädgård i Erik von Ehrenheims levnadsminnen*. Kapitlet bygger främst på de 36 anteckningsböcker som hovmarskalkens sonson, Erik von Ehrenheim, sammanställde och skrev på äldre dagar. Genom dem får vi veta hur han och hans samtid upplevde, använde och förändrade parken under 1800-talets senare hälft. Hans minnen från barndomen tangerar tidsmässigt hovmarskalkens odlingar vid Grönsöö, men i förhållande till växtlistorna ger anteckningarna en väsentligt annorlunda bild av växterna.

Kapitlet består generellt av avsnitt som vart och ett fokuserar på de ämnen som Erik von Ehrenheim meddelade om Grönsöö park och trädgård. Som helhet syftar kapitlet till att förmedla den stora och mångfacetterade betydelse som parken hade för familjen, och i synnerhet för Erik.

Kapitel 6 *Alice von Ehrenheims fruktodlingar*, är avhandlingens tredje huvudkapitel och ägnas de experimentella odlingar som Erik von Ehrenheims hustru från och med 1888 utvecklade i ett halvt sekel framåt. Genom hennes fruktodlingsmetoder blev Grönsöös gamla fruktodlartradition förnyad. Verksamheten fick en modern inriktning som förde Grönsöös signum som fruktodlare vidare till nya generationers verksamhet. Utanför Grönsöö deltog hon i pomologiska kretsars arbete, vilket uppmärksammas i kapitlet.

Avhandlingen avslutas med kapitlet *Reflektion och analys*, vars syfte är att knyta ihop avhandlingens trådar och diskutera dem utifrån dagens Grönsöö, som under 1900-talet fick stor uppmärksamhet i kulturhistoriska kretsar. Ju längre tiden går, ju märkligare blir Grönsöö som levande hem. Men vilka är värdena? Idag kan vi se tillbaka på 1800-talet som en epok då ansenliga förändringar gjordes i parkanläggningen, men också som den tid då grunden lades till hela den fortsatta utvecklingen av Grönsöö som levande kulturmiljö.

